

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 21 Volume: 5 Issue: 21

Bahar 2012 Spring 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

VEHHÂBİLİĞİN OSMANLI MÜTEFEKKİRLERİ ÜZERİNDEKİ AKİSLERİ

“REFLECTS OF WAHHABISM ON THE OTTOMAN THINKERS”

Fatih M. ŞEKER*

Özet

Bu makalede Osmanlı mütefekkirlerinin Vehhâbilik hakkındaki düşüncelerini benzerlikler ve farklılıklar yönünden Ahmet Cevdet Paşa'nın görüşleriyle mukayese edeceğim. İlgili kaynakları okuyan biri, Vehhâbiliğin dini bir tecdit hareketi olmadığını gözden kaçırmamalıdır. Cevdet Paşa'ya göre de Vehhâbilik politik bir harekettir; onlar Osmanlı'ya karşı cihad ilan etmişlerdir. Bu makalenin ulaştığı sonuç şudur: Osmanlı mütefekkirleri, Vehhâbilik konusunda hemen her durumda Cevdet Paşa'nın düşüncelerine dönerler. Onların Vehhâbilik telakkisi Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'ine dayanır.

Anahtar Kelimeler: Vehhâbilik, Cevdet Paşa, Osmanlı, Osmanlı mütefekkirleri, Hüseyin Kâzım, tecdit hareketi, siyasi hareket.

Abstract

In this article I shall compare and contrast the Ottoman thinkers' ideas about Wahhabism with Ahmed Cevdet Pasha's. While reading sources related to Wahhabism, one should not overlook that Wahhabism is not a religious revivalist movement. Even for Cevdet Pasha, Wahhabism is also a political movement, they declared a jihad against the Ottoman. The article concludes that the Ottoman thinkers almost every time mention the same ideas with Cevdet Pasha in this subject. Their consideration about Wahhabism is based on the Ahmed Cevdet Pasha's *Tarih-i Cevdet*.

Key Words: Wahhabism, Cevdet Pasha, Ottoman, Ottoman thinkers, Hüseyin Kâzım, political movement, religious revivalist movement.

Giriş

Modern İslam düşüncesi üzerine kalem oynatanların, modernleşmenin fikri zeminine yerleştirdiği unsurlardan birisi hiç şüphesiz Vehhâbî hareketidir ve bu hareket umumiyetle, Vehhâbiliği tecdit hareketi olarak değerlendiren¹ Batılıların bakışlarına bağlı kalınarak ele alınmış, Osmanlıya mensup isimlerin görüş zaviyeleri ise paranteze alınarak, görmezden gelinmiştir. Hâlbuki İslâm dünyasındaki modernleşme hadisesini etraflı bir şekilde değerlendirerek tamamlayabilmek için Osmanlıların Vehhâbilik tasavvurundan müstağni kalmanın hiçbir şekilde imkânı ve izahı yoktur. Modernleşmenin Osmanlı ikliminde sebep

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

¹ Bu mevzuyla ele alan kişiler arasında Vehhâbiliği tecdit ve ıslah hareketi olarak değerlendirmeyen yoktur. Hadisenin özüne nüfuz edecek vasıfta olanlar ise; Vehhâbiliği tecdit zaviyesinden ele alanların bu meseleyi ne tür bir zihniyetle işlediğini, ne ölçüde hakikate uygun bir cihetten hâdiseye yaklaştığını hep gözden kaçırmışlardır. Vehhâbiliği tecdit hareketi olarak (ki bunların arasında 'protestanlık' vurgusu yapanlar da var) öne çıkaran isimlerden bir kısmıyla ilgili olarak bkz. J.L. Burckhardt (1992), *Notes on the Bedouins and Wahabys*, Beyrut, I, 102, 99; Lothrop Stoddard (1923), *Le Nouveau Monde de L'islam*, Paris Librairie Payot, s. 30, 34; Arnold J. Toynbee-Kenneth P. Kirkwood (1926), *Turkey*, London Ernest Benn, s. 42; H. A. R. Gibb (1947), *Modern Trends in Islam*, Chicago: The University of Chicago, s. 26-27.

olduğu problemleri büyüten, derinleştiren büyük ve esaslı âmillerden biri olması hasebiyle siyâsî çerçevede Vehhâbilik hareketi modernleşme hadisesi için başlangıç merhalelerinden bir merhale olabilir. Modernleşme devrinde tecrübe edilen fikirlerin hiç şüphesiz Vehhâbilîğe uzatılabilecek pek çok tarafları vardır. Ancak son dönem Osmanlı düşünürlerinin Vehhâbilik telakkisininin, bu başlangıcın mütemmim unsuru olarak addedilmesi gerektiği de izahtan varesten bir husus olarak meydanda durmaktadır.

Hem dinî hem de siyâsî yönü son derece ehemmiyeti hâiz olan Vehhâbî hareketi, Osmanlı'nın adını koymasına da değişimi yaşadığı, dolayısıyla çeşitli yönlerden problemleri olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde sözkonusu hareketi büyük bir vukûfiyetle ele alıp değerlendiren yegâne isim Cevdet Paşa'dır (öl.1312/1895). Paşa'nın Vehhâbilîği ele alışı, yaygın bakış açısının zaafılarıyla malûl gibi gözükse de çok mâhirânedir. Osmanlı Devleti'nde Vehhâbilik meselesinde, zaman farkıyla Cevdet Paşa'nın karşısındaki isim ise, Vehhâbilik tasavvurunun kendisiyle iklim değiştirir gibi gözüktüğü Hüseyin Kâzım Kadri'dir (ö.1353/1934). *Abdulvehhâb ve Vehhâbîler* ünvanıyla vâkifâne ve kıymetdâr bir etüd kaleme alan Hüseyin Kâzım, Osmanlı resmi görüşünün mümessili Ahmet Cevdet Paşa'yla adeta hesaplaşarak Vehhâbilîği yeni baştan arar. Bu açıdan son dönem Osmanlı düşüncesinin Vehhâbilîğe bakan tarafı; şahsiyetleri Osmanlı muhitinde teşekkül eden Hüseyin Kâzım ve Ahmed Cevdet Paşa'da bütün vuzuhuyla bulunabilir.

Bu makalede modernleşme üzerine çalışanlar nezdinde akis bulmakta en gecikmiş, tetkiki neredeyse tamamıyla ihmal edilmiş bir mesele, yani Osmanlı düşünürlerinin Vehhâbilik telakkileri Ahmet Cevdet Paşa'nın düşünceleri ekseninde yoklanarak ele alınacaktır.

A)Cevdet Paşa'nın Vehhâbilik Meselesine Bakışı

Cüz'i bir tetebbu ve murâkabe ile görülür ki, Osmanlı'da Vehhâbilik denildiğinde ilk akla gelen isim Cevdet Paşa, dolayısıyla *Târih-i Cevdet*'tir. Cevdet Paşa Vehhâbî hareketini dört başı mamur bir şekilde, Osmanlı İslâm tasavvurunu merkeze alarak muhtasar olmakla beraber, mütekâsif fikirler ortaya koyarak ihatalı bir sûrette tetkik etmiştir. Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi, "Osmanlı devlet adamları Vehhâbî ayaklanmasını Cevdet Paşa'nın *Tarih*'inde yazdıkları doğrultusunda değerlendirmiş gözükmektedir." (Ortaylı, 1983: 34) Bu hususla alakalı olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Vehhâbilikle ilgili belgelerle Cevdet Paşa'nın yazdıklarının mukayeseli bir sûrette tetkik ve tahkiki sahih ve vazih bir fikir verebilir. Cevdet Paşa'nın kaynakları arasında vak'anüvis tarihleri, sefaretnâmeler, özel tarihler, arşiv kayıtları, resmî tezkiyeler ve kendi hatıralarının bulunduğunu; Vehhâbî öğretilerine ilişkin olarak verdiği malumatı, yaptığı analizlerle birlikte değerlendirdiğimizde, Paşa'nın hakikaten de Osmanlı'nın resmî görüşünü yansıttığını söyleyebiliriz. Haddizâtında *Târih-i Cevdet* Osmanlı'nın ilk resmî bilim kurumu olan Encümen-i Dâniş'in sipariş ettiği bir eserdir. (Neumann, 2000: 141).

Cevdet Paşa'yı değerlendirirken siyâsî ve içtimaî mevkiinin onun düşüncelerini şekillendirerek, ufkunu tayin ettiğini unutmamak gerekir. O "aldığı eğitim gereği bir âlim, deneyimleri gereği modern tarzda yüksek bir idareci ve politikacı," hikmet-i hükümete inanan birisidir. (Neumann, 2000: 37). Cevdet Paşa'nın "bir tereddüdün adamı" olduğunu ifade eden Tanpınar, Paşa'yı yaşadığı dönemin şartları çerçevesinde şöyle tahlil ediyor:

"Cevdet Paşa Tanzîmat'ın ve bilhassa Reşid Paşa devrinin benimsediği medresedir. Onda her şey bu iki muhitten gelir. Yetiştirdiği devrin ana vasıfları olan çizgilerle bütün eserini izah etmek kâbilidir. Devri gibi kurucu, yapıcı ve uzlaştırıcıdır. Devri gibi Avrupa'ya hayran ve medeniyetçidir. Terakkîye inanır. Buna karşılık, bu terakkînin milliyetin esası gibi aldığı din ve şariat kadroları içinde temin olunmasını ister. Örf ve âdete, ihmâli câiz olmayan bir realite gibi bakar ve muhafazasında son derece ısrar eder. Kıymetler cetveli, biraz derine inebilecek herhangi bir değişimin aleyhinde idi, denecek kadar eskiye sıkı sıkı bağlıdır". (Tanpınar, 1956: 135).

Tanpınar'ın ufkundan Cevdet Paşa, muhitine sonuna kadar merbut bir görüntü vermektir. Yusuf Akçura, Paşa'nın mevcut vaziyetinin Vehhâbilikle alakalı mütalaa ve mülahazalarını zaafılarıyla malul hale getirdiğinden müstekidir: "Anânevî Sünnîliğe çok merbut görünmek istemeyen Cevdet Paşa, Sünnilik taassubu ile Vehhâbilîği tenkîde ve iptâlâe uğraştığından yazıları bîtaraf sayılamaz". (Akçura, 1940: 22) Cevdet Paşa'nın ufkunun darolduğu iddialarını beraberinde getiren Akçura'nın bu kanaatlerine iştirak etmemiz mümkün

değildir. Zira Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı İmparatorluğunun gerçek halkı müslümanlar olduğu için, Osmanlı'ya karşı savaşanlar yani Vehhâbîler doğrudan ehl-i İslâm'a karşı savaşmışlardır.

“Hiç şüphe yok ki müverrihlerimizin en büyüğü” ve bir “Tanzimat devlet adamı olan” Cevdet Paşa'nın Vehhâbiliğe dair değerlendirmeleri, resmi görüşü ifade eder. Dünya görüşünün müsaade ettiği çerçevede olsa da, bu sahadaki tetkikleriyle mütalaaya şayan olduğunu bihakkın ispatlayan Christoph K. Neumann, Cevdet Paşa'nın fikirlerine en büyük karakterini veren hususlara şöyle işaret etmektedir:

“Tarih-i Cevdet Reşid Paşa ekolünden çıkma bir Tanzimat siyasetçisi perspektifiyle yazılmış bir eserdir. Anlatılan olgu ve olaylar oldukça pragmatik ölçeklerle değerlendirilir. Cevdet için önemli olan merkezî hükümet (harp vaktinde buna ordu eklenebilir) ile eşanamlı olan devlettir. Devlet de ihkak-ı hukuk, yani yasa ve hakların ikamesi yoluyla nizam sağlamak amacını taşır, nizam ise hem devletin hem tebaanın bekasını sağlar”. (Neumann, 1999: 232-233).

Diğer taraftan Halep, Suriye gibi Arap vilayetlerinde valilik yapan Paşa'nın Vehhâbîlik değerlendirmeleri bir vaziyet tespitidir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın dediği gibi; “okuduğu bir metnin can alıcı noktalarını bulup çıkarmakta emsalsiz olan” Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'ini “tamamlamak daima mümkündür. Her yeni vesika ona yeni bir şeyler ilave eder. Fakat yanlısını bulmak güçtür. Vesikalarını çürütmek ise kâbil değildir. Cevdet Paşa kendinden bir evvelkine uymak sûretiyle ancak yanılabilir”.(Tanpınar, 1969: 213-214).

Son sözü baştan söyleyelim: Batıların muhayyilesindeki yerinin aksine Cevdet Paşa'ya göre Vehhâbîlik mahza siyâsî bir harekettir. Arşiv belgelerinde ‘Vehhâbîler Harameyn'i saltanat ve hilafet iddialarıyla zaptetmişlerdir’ tarzında verilen ve hareketin bütün siyasi gayesini hülâsa eden hükümler de bu hususu teyid etmektedir.² Cevdet Paşa'ya göre Mekke'yi işgal ettiğinde “Ahâli-i Mekke-i Mükerreremeyi tâife-i Yehûd menzilesine tenzîl ile din-i İslâm'a dâvet” eden Muhammed b. Suud kendi iradesiyle bölgeyi yeniden tanzim edecek bir siyaset peşine düşmüştür. Cevdet Paşa'nın telakkisi zaviyesinden Vehhâbîlik hadisesinin ilan ettiği mühim vakalardan biri şudur:

[Muhammed b. Suud] “bu mezheb-i cedîd sayesinde bir Cezîretü'l-Arap hükümdarlığı teşkil etmek sevâsına düşmüştü, fakat Devlet-i Âliyye'nin satvet-i kâhurasından hafv ettiği cihetle ma'mûrelere taarruzdan icinâb eyledi ve bir de ol-vakit Nâdir Şah'ın sıyt-ı satveti ol-havââlîde münteşir olduğundan Süilerle bir vak'a çıkarmaktan dahi sakınıyordu, lâkin vefâtında, (1179/1766) oğlu Abdülaziz yerine geçip yeomen fe-yeomen mütezâyid olan kuvvet ü satvetine iğtirâran Devlet-i Âliyye'den dâhi tehâşî u ihtirâz etmez olup (...) bir taraftan Hicaz'a ve bir taraftan bilâd-ı Irak'a taaddî ve tecâvüz etmeğe başlamıştır”. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII, 191-193-201).

Bu bağlamda Ortaylı'nın; “Cevdet Paşa, İbn Taymiyya'dan esinlenen bu zındıkların! ne yaptıklarını anlatmakta ama ortaya çıkışlarının ve başarılarının nedenine pek değinmemektedir” şeklindeki değerlendirmelerini *Tarih'i Cevdet*'in zaviyesinden ölçtüğümüzde hakikate mutabık bulmadığımızı ifade etmek mecburiyetindeyiz. (Ortaylı, 1983: 34). Söz konusu tenkidi hiç şüphesiz Paşa'ya yapılan bir haksızlık olarak telakki ediyoruz. Zira Cevdet Paşa Vehhâbîlerin ‘ortaya çıkışlarının ve başarılarının nedenini’, deruhte ettiği vazifeyi de müdrük olarak meydana koymaktadır. Paşa evvela Vehhâbîlerin esas itikadlarını vererek onların bu tarzda süratli bir şekilde yayılmalarının sırrını itikadi ve ameli sebeplere müstenid bir zemin çerçevesinde meydana koyar:

“Merkûmun ihdas eylediği mezhepde meslûk u ma'lûm olan birçok akâid-i fâsidenin esası üç mesele olup evvelkisi budur ki Vehhâbîler amel imandan cüzdür deyip mesela bir vakit namazı ve bir sene zekâtı tekâsülen terk eden kimesne kâfir olarak demi heder ve malı helaldir diye itikad ederler. İkincisi budur ki ervâh-ı enbiyâ vü evliyadan isti'âne etmek gibi istimdâd u istişfâ' vechile Cenâb-ı Hak'dan gayriya duâ eylemek şirktir derler. Üçüncü mesele türbeler binâ ve üzerlerine kubbeler inşâ ile içlerinde kandil yakmak ve onlara sadaka ve nezrler arz etmek muğâyir-i diyânet-i İslâmiyye idüği da'vâsından ibarettir”. (Tarih-i Cevdet, 1309: VI,123; VII,183; BOA, HAT, 3799A).

Cevdet Paşa'ya göre; Vehhâbî mezhebi sâyesinde “bir Cezîretü'l-Arap hükümdarlığı teşkil etmek sevâsına” düşen Muhammed b. Suud ve Vehhâbîlerin, Muhammed b.

² BOA, HAT 3839 A. Nitekim Vehhâbîlerin padişaha duayı men etmeleri de bunun bir alametidir. BOA, HAT, 3824.

Abdulvehhâb'ın ihdâs eylediği bu üç meseleden yola çıkarak Zeydiye mezhebinden şürefâya ve Ehl-i Sünnet'ten olan müslümanlara kâfir ve müşrik nazarıyla bakarak kanlarını ve mallarını helal addetmeleri “yağmagerân-ı ‘urbânın meşrebine dahi bu akâid-i bâtila tamâm mülâyim ve muvâfık gelmekle mezheb-i mezkûr Cezîretü'l-Arab'da kemâl-i sür'atle münteşir” olmuştur. (*Tarih-i Cevdet*, 1309: VII,191-193-201; VI,124; VII, 182,191).

Cevdet Paşa, Vehhâbiliğin yayılışını; temellerini ‘kan bağı, intisap ve dini heyecan’ın oluşturduğu, İbn Haldun'un ‘asabiyye’si üzerine oturarak açıklar: (İbn Haldun, 1998: I, 485-489; *Tarih-i Cevdet*, 1309: I,261-265,272-276,313-320;II,302-305).

“Zu‘munca bid‘at zannelediği ‘amâli ibtâl dâ‘iyeleriyle” “Muhammed b. Abdülvehhâb nâm kimesne hudud-u şer‘iyyeyi tecavüz ile dalâl ve bid‘at yoluna saparak başına biriktirmekte olduğu bir takım eşkıya ile” [hurûc etmiştir.]

“Mücerred mübâhese-i ameliyye dâiyesinde” olarak [hareket eden] “Merkûm ashab-ı asabiyetten harb u darbe kadir bir kabile reisi değil ki hatta hurûc-ı dâiyelerini icrâya muktedir ola”.

“İşbu Muhammed b. Abdülvehhâb, Şeyh-i Necdî dedikleri mel‘undur ki ibda‘ ettiği mu‘tekadât-ı bâtilaya ittiba‘ edenlere Vehhâbî deniliyor. Şeyh-i merkum fi'l-vaki‘ ‘asabiyyet ashâbından değil idi. Lâkin ol-havâilide köyden köye gezerek birtakım mu‘tekadât-ı fâside ile nice ‘urbânı idlâl edip husûsiyle Dir‘iyye ahâlîsini bütün bütünü kendine tâbi kılarak, çünkü sâhib-i hurûclukda ‘asabiyyet şart olduğundan ve kendisinde ‘asabiyet olmadığından kendi mezheb-i bâtilını neşr ü işâ‘a zımında Dir‘iyye şeyhi Muhammed b. Suûd‘u terğîb ü iğrâ edip ol dâhi bu sûretle hurûc ederek sonraları pek büyük cem‘iyyet peydâ eyleyip Cezîretü'l-Arab‘da ve Harameyn-i Muhteremeyn‘de etmedikleri fenâlıklar kalmamıştır”.³

“Dir‘iyye şeyhi Muhammed b. Suud‘u önüne katıp onun eliyle bir cem‘iyyet-i kaviyye teşkil etmişti. Fakat bu cem‘iyyet gereği gibi teessüs edinceye dek devletce üzerlerine bir hareket vukuundan ihtirâzan Devlet-i Aliyye’nin dikkat-i nazarını celbedecek hareketten bir müddetcik daha ictinab ile tesettür halinde bulunmak isterdi. Ol vakit me‘murîn-i Devlet-i Aliyyenin dahi bu misillâ husûsât-ı politikıyyede gafletleri ber-kemâl olduğundan, Vehhâbîlerin hedef ve makasıdı ne olduğunu tafattun edememişler idi”. (*Tarih-i Cevdet*, 1309: VI,121; II,72, 74; VI,123; II,73; VII,182-193; BOA, DH-MUİ, 1328 Ca 17-4).

Muhammed b. Abdülvehhâb her dediğine inanılan ve hareketinin mahiyeti olduğu gibi görülemeyen bir coğrafyada asıl çehresini gizleyerek davasını yaymak için muhtelif faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerden biri de risaleler kaleme alma şeklinde kendini göstermektedir. Cevdet Paşa, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın hareketini yayma maksadıyla telif etmiş olduğu kitapları şöyle değerlendiriyor:

“Muhammed b. Abdülvehhâb, bu akaid-i batılayı ta‘lim ve telkin için risaleler tedvin edip, ‘kelime-i tevhit‘i kendi mezhebine göre tefsir ile kendi zu‘munca halkın hep müşrik olduğunu tezkîr ederek bu misillü risalelerle ve bazı mahallere mektuplar irsaliyle cümleyi dîn-i İslâm‘a da‘vete kıyam etmişti”. (*Tarih-i Cevdet*, 1309: VII,183).

Vehhâbîler bölgede kendilerine merbut olabilecek bir potansiyel olduğunun idraki çerçevesinde bir hareket sahası oluşturmuşlardır. Vehhâbîlere mücadele fikrini vererek onların yayılmalarını temin eden mühim unsurlardan bir diğeri de coğrafi sebeplerden kaynaklanan bazı hususları besleyecek yönlerin halkta makes bulmasıdır. Cevdet Paşa *Tarih*'inde bu hususla alakalı olarak şunları söylemektedir:

“Vehhâbîlerin etrafındaki halk onlara Müslim mübted‘i nazarıyla bakıp ıslah-ı hallerine çalışmada iken onlar cümlesine kâfir ve müşrik nazarıyla bakıp ve demlerini heder ve mallarını kendilerine helal bilip bu itikad ‘urbânın mizacına dahi muvaffak geldiğinden derhal bu mezheb-i bâtila meyl ile beyhûde yere bir çok kan dökülmeğe sebep olmuşlardır”. (*Tarih-i Cevdet*, 1309: VII,191, 201).

Vehhâbîler bu taraflarıyla tarihteki haricilerin bir izdüşümü olarak görülmüştür. Osmanlı arşiv kaynakları Vehhâbîleri “hâricî” olarak nitelendirmeye hususî bir ehemmiyet

³ Zekeriya Kurşun Muhammed b. Suud'un (Öl. 1765) bütün Arap yarımadasına yayılmış Aneze aşiretine mensup, Mesâlih kabilesine bağlı zayıf bir şeyh olduğunu söylüyor. BOA, DH-MUİ, 1328 Ca 17-4'den Kurşun (1998), *Necid ve Ahsâ‘da Osmanlı Hâkimiyeti-Vehhâbî Hareketi ve Suûd Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara. s. 23.

vermektedir.⁴ Arşiv belgelerinde itikadi anlamda Vehhâbîlere karşı takınılması gereken tavırla alakalı olarak şunlar vurgulanmaktadır: “Kendileri dışındaki insanların tamamını tekfir eden Haricîleri (Vehhâbîler) tekfir etmek gerekir. Ayrıca onları, Osman, Ali, Talha, Zübeyr ve Aişe...’yi tekfir etmelerinden dolayı da tekfir etmek gerekir”.⁵ Bu hiç şüphesiz Cevdet Paşa'nın Vehhâbîlik mütalaalarında kullandığı dile paralel bir tavidir.

Devletin tavrını besleyerek fikri ve ameli planda Vehhâbîlerle mücadele etmek için tenkidi mahiyette pek çok risale kaleme alınmış, ancak hadisenin özü yakalanamamıştır. Cevdet Paşa o devirde Ehl-i Sünnet tarafından yazılan reddiyeleri tanıttıktan sonra, bu reddiyelerde Vehhâbîlere dair verilen hükümler için şunları söyler:

“Mezheb-i Vehhâbîyye'nin redd ü iptali hakkında yazılan ebhâsın hülasa-i ahkamına gelince bu mezhebin me'hazı ulema-yı Hanbeliyye'den İbn Teymiyye ile ona ona tabi olan İbn Kayyım'ın bazı mesail-i şer'iyede tarîk-i i'tidalden inhiraf ile vadi-i ifratta yanlış zehâblarıdır ki Şeyh-i Necdî güya onların eserine iktifa ederek vadi-i şüliuv ü ifratta bir reh-nâ-refteye sapıp kendüye mahsus bir mezhep ihdas eylemiştir”.⁶ (Tarih-i Cevdet, 1309: VII,186; BOA, HAT, 3784. P.).

Necd muhitinin nelerin doğru nelerin yanlış olduğunu idrak edecek vasattan mahrum olması Vehhâbîlerin Osmanlı Devleti için bir dert haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Cevdet Paşa bölge halkının haleti ruhiyesini ve içtimaiyesini, zikredilen minval üzere şöyle vurgular:

“Ol vakit Necd 'urbânı zulumât-ı cehl u nâdânî içinde kalarak kendilerinde İslâm'ın yalnız resmi ve imânın hemen bir ismi kalıp merkûmun [Abdülvehhâb'ın] sözlerini redd ü kabûle mahakk olacak malûmât olmadığmdan kimi Şâm-ı Şerîf'te tahsîl-i ulûm etmiş ulemâdan bir zât olduğu cihetle sözlerini kabûl eder ve kimi tâbi oldukları mezheb-i Hanbelî'ye muhâlif görünmek hasebiyle ona Müseylimetü'l-Kezzâb nazarıyla bakarmış”. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII,182.)

Bölgenin tarihi ve coğrafi yapısı zaviyesinden sözkonusu yolun birdenbire açılmadığı, kendiliğinden ortaya çıkmadığı meydandadır. Aslında Vehhâbîliğin zuhûr ettiği Medîne'nin Şimâl-i garbîsinden Bahreyn'e kadar uzanan Necd bölgesinin eskiden beri Hind, Aden, Yemen, Irak, İnan ve Sûriye'den gelen değişik inançlara sahne olduğunu; Peygamber devrinden sonra ise Müseylimetü'l-Kezzâb (öl.12/633), Secah, Tuleyhau'l-Esedî vb. sahte peygamberlerin ortaya çıktığı bir saha hâline geldiğini ifade eden Cevdet Paşa, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın “hurûc” ettiği muhitin tarih boyunca bu tarz hareketlere müsaid bir yapı arzettiğini vurgulamaktadır. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII,182,190; II,72).

Cevdet Paşa, Vehhâbîliğin meydan almasını hülasa sûretinde ve tenkidi bir mahiyette ele alır. Diğer taraftan, Osmanlı devlet ricali ve ulemasını da, zamanında üzerlerine düşen vazifeyi ifa etmemeleri nedeniyle, ağır bir şekilde eleştirir. Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı'nın Vehhâbîlik gailisinin üstesinden gelememesinin sebeplerinden biri de ulemanın, yaşadıkları zamanın siyasi ve ictimai vaziyetini etraflı bir şekilde ihata ederek, meseleleri göğüsleyecek unsurlardan uzak kalarak, mes'ûl olduğu mevkinin hakkını verecek konumdan uzaklaşmış olmasıdır. Bu nedenle realiteyle irtibatını kaybeden ulema Vehhâbîliği, “mukaddemâ taassub vadisinde atıp tutmuş ve bir müddet çene yarışı edip gitmiş olan Kadızâdeliler”le kıyaslayarak, onlara gereken ehemmiyeti vermemiştir. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII, 196;VI,124). Hiç şüphesiz siyâsî kariyerinin de arkaplanını oluşturan ilmiye tarikandan gelmesi Cevdet Paşa'nın ulemanın vaziyetine ilişkin tespit, sorgulama ve tenkidlerini daha bir ehemmiyetli kılmaktadır. Cevdet Paşa'nın ulemayla ilgili sözkonusu tenkidlerini okuyoruz:

“Bunca seneler mukaddem, tebe'asından birinin ihdâs eylediği bir mezheb-i cedîd hakkında, pek çok seneler mübâhasât-i ilmiyye cereyan ederek Hicaz ve Irak ulemâsı taraflarından

⁴ Vesikalarda Vehhâbîlerin Haricî şeklinde vasfedilmeleriyle alakalı olarak bkz. HAT, 19661, 19599 CD, 10782, HAT, 19614, 3811, 3850 vd. Hatta Padişah II. Mahmud'un irâdesiyle Bağdat ve Şam valîlerinden Vehhâbî kelimesini “Haricî Suûd” şeklinde tashîh etmeleri istenmiştir. BOA, HAT, 19614.

⁵ Vehhâbîlerin ehl-i tevhdî tekfir eylemelerine karşı her noktadan onları edile-i nakliyye ve akliyye ile ilzam ve iknâ'a dair yazılan cevabnâmeler ile ilgili olarak bkz. BOA, HAT, 19599; BOA, HAT, 3799, A.

⁶ Vehhâbîlerin ehl-i tevhdî tekfir eylemelerine karşı her noktadan onları edile-i nakliyye ve akliyye ile ilzam ve iknâ'a dair yazılan cevabnâmeler ile ilgili olarak bkz. HAT, 19599; Yazılan reddiyelerin genel bir listesi için bkz. es-Seyyid Abdullah Muhammed Ali (1409), *Mu'cemu Mâ-ellefehû 'ulemâü'l-Ümmeti'l-İslâmiyyeti reddan alâ Hurâfeti'd-da'veti'l-Vehhâbîyyeti, Turâsuna*, Yıl 4, Sayı: 4, Kum.

müteaddit kitaplar telif olunmuş olduğu halde,⁷ nihâyet dinin vatan-ı aslısı olan Cezîretü'l-'Arap'da, bu mezhebin te'sirâtı hasebiyle Dir'iyye Şeyhi hurûc ederek bir hükûmet-i müstakille teşkil eylemiş iken, devletin merci'-i müşkilât-ı umûru olan meclis-i meşveretinde buna dâir mâlûmât olmayıp ve bu mezheb-i cedîd sâyesinde bir kabîle şeyhinin bir hükümdâr-ı kavîyyü'l-iktidâr olduğu bilinmeyip de hâla Vehhâbîlerin merâmı neden ibâret olduğu sudûr-ı 'izâm beyninde bâdi-i bahs u mücâdele oluyor ve eğerçi Devlet-i Aliyye sınıf-ı ulemaya fevkalade itibar ederek bu sınıfın derece-i 'ulyâsında bulunan zevatı kendi erkanından addedegeldiği halde böyle elli altmış seneden beri sürünüp gelen ve dâhil-i mülkünde bir hükümet-i müstakille teşkiline sebep olan bir mesele-i mezhebiyyeye dair henüz malumat-ı sahiha alamaması inanılmayacak bir keyfiyettir.

Lâkin ol-vaktin hakikat-i ahvâline kesb-i ittila' olunduğu halde pek de istib'âd olunamaz. Zîrâ ol-vakit Der-Saadet'te tarik-i ilmiyyeye mensup olanlar üç kısım olup biri merâtib-i ilmiyye ashâbı olan ulemâ-i resmîyye ve ikincisi fiilen hudemât-ı şer'iyyede bulunan hukkâm ve ketebe ve üçüncüsü medresenişin olan esâtize ve talebe idi. Ve sınıf-ı evvel içinde mâlûmât ashâbı pek nâdir olup sınıf-ı sâninin sermaye-i malûmâtı dahi da'vâ-yı vâkı'ayı kütüb-i fetavâda münderic olan mesâile tatbîk ile i'lâmların sebkini usûl-i sakke tevfikten ibâret olarak mübâhasât-ı ilmiyye dâyesinden bâid idiler. Sınıf-ı sâlis ashabi ise bu iki sınıfa câhil nazarıyla bakdıkları halde, ulûm-u şer'iyyenin nazariyyât ve amelîyyâtından mahrûm olarak kâh efkâr-ı felsefiyyenin ve kâh akâid-i Mu'tezile'nin cerh u iptâlîne hasr-ı evkât itmekde ve memurîn-i devletten hariç bir sınıf-ı mahsûs mesâbesinde bulduklarından ihtimal ki bunca senelerden beri Cezîretü'l-'Arap'da cereyan eden mübâhasât-ı mezhebiyyeye henüz vâkıf olamamışlar idi. Tarîk-i ilmiyye ashâbının hâli bu vechile olup memurîn-i mülkiyyeye ise çöledeki mezhep münâza'asıyla birtakım taassub-ı bârid ashâbından olan vâizlerin mübalağalı sözlerini fark u temyiz edemezlerdi". (Tarih-i Cevdet, 1309: VII, 195-196).

Cevdet Paşa, Tarih'inin bir başka yerinde de şunları söylemektedir:

"Daha devr-i Hamid-i Hânide Şerif-i Mekke tarafından feryâdnâmeler irsâliyle arz-ı hâl olunmuş iken ol-vaktten beri gereği gibi tahkîk-i mâdde olunmayıp da hâlâ meclis-i meşveretde Vehhâbîler mukaddemâ Dersaadet'de taassup yüzünden zuhur eden Kadızâdelilerle kıyâs olunarak Hârici-i merkûmun bu hal ve hareketi şürefa-yı Mekke Zeydiyye mezhebinde olduklarından naşî onlara adâveti için midir, yoksa başka ma'nâya mı mebnîdir gibi ihtimâlât-ı akliye irâd olunması câ-yi istiğrâbdır".

"Birkaç defa huzûr-ı sadâret-penâhî'de keyfiyyet müşâvere olunduysa da iş evvelki derecesinde kalmayıp pek ziyade büyümüş ve yeomen-fe-yeomen büyümekte bulunmuş olduğundan kolaylıkla tesviyesi kâbil olmadığı taayyün etmekle bu bâbda bir karâr-ı kat'î verilemedi". (Tarih-i Cevdet, 1309: VI,124; VII,198; BOA, HAT, 3811, 3850).

Paşa'ya göre, aslında Vehhâbîlik ilk zuhur ettiği zaman halledilebilirdi: "Çünkü vaktiyle Dir'iyye üzerine bir sebûkbâr fırka-ı müfreze sevk edilmiş olsaydı etrafındaki 'urbân ve 'aşâir hep elde bulunmuş olacağı cihetle Vehhâbîlerin istisâli kâbil idi". Sultan I. Abdulhamit devrinde Vehhâbîlik zuhûr ettiğinde "Cânib-i Haremeyn'den ol-vakit hayli feryâd olunmuş ve Abdülhamid Han Hazretleri bu şerâre-i fesâdın ileride alevlenmesi mülâhazasıyla haylice telâş eylemiş ise de vükûla-yı devlet ve maddenin nezâket u ehemmiyetini takdir" edememiştir. Payitaht'ın 'hadise tahkik olunsun' emrini "vükelâ vesâir memurîn (...) bir iş yerine koymadıklarından sonradan pek büyük bir gâile" olarak Osmanlılar için "Vehhâbîler fitnesi bir şerâre iken ol-asrın vükelâsının kayıdsızlığıyla sonraları bir büyük ateş olup itfâsı husûsunda pek büyük himmetler sarfına muhtâc olundu". (Tarih-i Cevdet, 1309: II, 74-72; VI, 123-124; VII, 182, 195, 198, 201-204; BOA, HAT, 3811, 3850; Hüseyin Hüsnî, 1328: 136-137)⁸

Osmanlı'nın ihtiyatsızlığının payını düşünme lüzumunu gören ve vurgulayan⁹ Cevdet Paşa Tarih'inde zaman zaman Vehhâbîlerin dîne ilişkin düşünce ve tavırlarını da ele alarak

⁷ Ayrıca bkz. BOA, Y.PRK. AZJ. Dosya no:50 Gömlek:115; BOA, HAT, 3799.A.

⁸ Zekerîya Kurşun da "meselenin Mekke şeriflerinin ihmal, ihtiras ve yanlış politikalarından büyüdüğü anlaşılmaktadır" demektedir. Kurşun'a göre "Cevdet Paşa'nın, devlet ricâlinin meseleyi kavrayamadıklarından ötürü gerekli önemi gösteremediklerini ileri sürmesini ihtiyatla karşılamak gerekir. Zîrâ 1750'de Muhammed b. Abdulvehhâb'ın gerekirse ortadan kaldırılmasının dinî ve siyasî bir gereklilik olduğu şeriflere bildirilmişti. Buna karşılık 1770'lere kadar onların bu konuda ciddi teşebbüslerde bulunmaması tehlikenin ehemmiyeti bakımından Babiâli'yi yanıltmış olması muhtemeldir", Kurşun, 1998: 27; Ayrıca bkz. BOA, HAT, 3826. III. Selim irâd ettiği bir başka hatt-ı hümayûnda ise ol havâlilerde mel'ûna tâbi olan müfsitlerin birer birer yakalanıp idam edilmelerini istemektedir. BOA, HAT, 58419/7; Vehhâbîlere karşı ittihaz olunacak tedâbire dair Halep ve Sayda ve diğer valilere yazılan fermanlar: BOA, CD, 4110; CD, 3993; CD, 3594; CD, 2718; CD, 1369.

⁹ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin tarihine bir zeyl yazan Ziya Nur'a göre; Cevdet Paşa'nın 'Vehhâbîlik daha ortaya çıktığı dönemde, anında hareket edilip ortadan kaldırılabilir' tarzındaki düşüncelerine iştirak etmek mümkün

değerlendirir. Bu meseleyle alakalı ilk vurgulanması gereken husus Muhammed b. Abdülvehhâb'ın kendini müctehid olarak telakki etmesidir:

“Bâb-ı ictihad şer’an mesdûd değil ise de müctehid-i mutlak derecesine varmak hasebi’l-hâl müte’assir ve belki müte’azzir olduğundan örfen bu kapı sedd olunmuştur. Fakat her yerde câri bir mezheb ictihad ile pişvâ-yı ‘âmmeyi ‘âlemiyân olmak sevdası Şeyh-i Necdî’nin efkarını sarmış olduğundan hakk ve bâtili fark u temyîz etmez olup vakt-i saadetten sonra ne kadar muhterî’ât var ise ref’i dâ’iyesine düşmüşdü”. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII, 190-191).

Onların bid’atlere karşı çok şiddetli, bütüncül bir tavır takınarak bid’at-i hasene, bid’at-i seyyie tarzında bir ayrımı kabûl etmemeleri içtimai sahayı yok sayan bir tavır beraberinde getirmiştir. Vehhâbîlerin yaşanan hayat karşısında tıkanmalarına sebep olan belli başlı hususlardan birisini teşkil eden bid’atle ilgili tavırlarını Cevdet Paşa şöyle meydana koymaktadır:

“Bid’at-i seyyie ile bid’at-i haseneyi fark u temyîz etmek lâzımdır, sonradan zuhûr etme nice şeyler vardır ki hasenâttan ma’dûddur ve insan medeniyu’t-tab’ olduğu cihetle bir raddede durmayıp fûnûn u sanâyi’-i muhterî’a hasebiyle âlem-i terakkîde kat’-ı mesâfe edegeldiğinden Şeyh-i Necdî’nin bu revşî tabiata karşı bir hareket idi ve fi’l-asl harbde bedevîler medenîlere galib iken sanayinin terakkîsi hasebiyle top ve tüfenk icâd olunalıdanberi mdeniyyet bu hususda bedevîyete gâlip olmağa ve gündün güne bu galebenin derecesi tezâyüd ve terakkî bulmaya başlamış idi, Şu hale nazaran Şeyh-i Necdî’nin bir çıkmaz yola sapmış olduğu derkâr idi”. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII,191).

İçtimai hayatta bu işlerin Vehhâbîlerin telakki ettiği tarzda gidemeyeceğini söyleyen Cevdet Paşa, bid’atler çerçevesi içinde mütalaa edilen İbn Teymiyye’nin kabir ziyaretiyle ilgili tutumunu da vuzuha kavuşturur. Zira Vehhâbîlerin bir remzi gibi görülebilecek kabir ziyaretiyle alakalı tavırlarında İbn Teymiyye’nin zaviyesi ziyadesiyle ehemmiyetlidir:

“Türbelere ta’zîm hakkında halkın ifratına mukabil İbn Teymiyye ile İbn Kayyım dahi ifrat ederek ale’l-umum ziyaret-i kuburu men’ ile türbelerde kurban kesmek ve ehl-i kuburdan istiğâse ve istimdad etmek gibi ef’âli şirk kabilinden addettiler. Hâlbuki kabir-i Nebi aleyhissalatü ve’s-selam’ın ziyareti vacib midir, yahud mendub mudur? Müctehidîn ancak burasında ihtilaf etmişlerdir. Yoksa Ravza-i Mutahhara ziyaretine şedd-i rihal etmek mücib-i ecr-i ‘azîm ve câlib-i şefa’at-i Nebiy-yi kerim olacağı câ-yı bahs değildir ve ehl-i İslâm’ı bundan men’ etmek gibi makale-i şenî’aya İbn Teymiyye ile İbn Kayyım gibi ona tabi olanlardan gayrı kimesne cür’et etmemiştir”. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII,188).

Kabir ziyaretiyle alakalı olarak Vehhâbîlerin İbn Teymiyye ile aralarındaki sınıra da işaret eden Cevdet Paşa, onların hiçbir nizama girmeyen bir tavır müdafaa ettiklerini göstermektedir:

“Şeyh-i Necdî bu vadilerde yolunu şaşırıp İbn Teymiyye ile İbn Kayyım’ın şer’an memnû’dur dedikleri ef’âli hep küfr-ü mücib olan a’mâlden addetti ve türbelere nezr ya dua veyahud etrafında tavaf etmek ya estârını öpmek veya teberriken toprak almak gibi ef’âl ile ta’zîm eden ve ehl-i kuburdan istimdad eyleyen kimseler kâfir olduğu gibi, onları tekfir etmeyenler dahi kâfir olur dedi. Küfr ise ancak Cenab-ı Hakk’ın vucûd-ı vahdâniyeti gibi zarûrât-ı dîniyyeyi ve risalet-i nebeviyyeyi ve namazın farziyyeti gibi umûr-ı zâhireyi inkâr ile olur. Yoksa Rasûl aleyhisselam’ı mukırr olan Müslim bir şüphe-i hafifeye müstenid oldukça tekfir olunamaz. Zira Ehl-i Sünnet ve Cemaat mezhebi İslâm’a müntesip olanları tekfirden tehâşî ve ihtirâz etmektedir. Binaenaleyh eimme-i ehl-i bid’atin zararlarını def’ için katillerini emretmekle beraber kendilerini tekfir etmezlerdi”. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII, 189).

değildir. Genelde Cevdet Paşa’yı; Vehhâbîlerin “akidelerini pek âlimane tenkid eden Cevdet Paşa” diyerek öven Ziya Nur’a göre, bu duruma engel olan husus ise şudur:

“Osmanlı Devleti’nin Müslümanlar üzerine akide ihtilafından dolayı asker sevki an’aneyeye muhalifdir. Ancak kat’i isyan halinde mesele başkadır. Hâlbuki Necd Şeyhi önceleri çok ölçülü hareket etmiş ve faaliyeti Arap bedevi kabaili arasındaki bitmek tükenmek bilmez münazaâ ile alakalı gibi görünmüştür. Cevdet muahhar bir müellif olduğu için tenkidi o devre uygun görünmemektedir. Çünkü Vehhâbiliğin vücut verdiği fitne bilahare büyümüş ve gelişmiştir”. Ziya Nur Aksun (1994), *Osmanlı Tarihi*, İstanbul VI, 469-468; Bizim de Ziya Nur’un kanaatlerine iştirak etmemiz mümkün gözüküyor. Zira Cevdet Paşa’nın konuyla ilgili yazdıklarını teknil okuyarak değerlendirdiğimizde; Paşa’nın, Muhammed b. Abdülvehhâb’ın başlangıçta itidalli ve ihtiyatlı tavırlarının uzun vadeli bir hesaba dayalı olduğunu ve daha ilk zuhur anında kat’i bir ‘kıyam’ın nüvelerinin bütün unsurlarını taşıdığını teşhis ve tesbit ederek bu istikamette hükümler verdiği meydana çıkacaktır. bkz. *Tarih-i Cevdet*, 1309: VII, 191-193,198,201; VI, 124.

Yine Cevdet Paşa'ya göre, İbn Teymiyye ile İbn Kayyım (ö.751/1350) bu tür fiilleri şirk olarak adlandırsalar da bundan kasdettikleri şirk-i asgar, yani şirk-i hafîdir ki "Cenab-ı Hak'dan gayriya iltifat demektir. Nev'-i beşer bir vakit bundan hâlî olmaz. Rusul u enbiyâ-yı 'ızam aleyhimü's-selam şirk-i celîden müberrâ oldukları halde şirk-i hafîden tahallus için Cenab-ı Hak'a tazarru' u niyâz edegelmüşlerdir". (*Tarih-i Cevdet*, 1309: VII,189).

Görülebileceği gibi Cevdet Paşa'nın tetkik ve murakabeleri zaviyesinden Vehhâbîlerin esas vasfı İslam tarih tecrübesi çerçevesinde vücud bulan hususları tekfir kavramı istikametinde mahkum etmekten ibarettir. Onlar yıktıkları unsurların yapıcı taraflarıyla zerre kadar ilgilenmemişlerdir. Diğer taraftan Cevdet Paşa'nın tetkiklerinden anlıyoruz ki Vehhâbîlerin ictihadı savunarak, tarihi İslam'ın ötesine gitmeyi müdafaa etmeleri de bu durumda sadece yaşanan dinî hayatı mahkûm etmekten ileri geçmemektedir.¹⁰

B) Osmanlı Vehhâbîlik Tasavvurunda Cevdet Paşa'nın Halefleri

1) Cevdet Paşa'nın Vehhâbîliğe ilişkin değerlendirmeleri çok kısa sayılabilirse de; Osmanlı'da Vehhâbîliğe dair kaleme alınan yazılara nazaran epey uzundur. Cevdet Paşa'dan önce Şanizade (ö.1242/1826) ve Şanizade'nin de kaynakları arasında yer alan *Câbî Tarihi* (ö.[?] XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk çeyreği) Vehhâbîliğin siyâsî tarafına dair malumat vermiş olsa da Cevdet Paşa'nın bütün Vehhâbîliği ihata eden analizlerini bu tarihlerle mukayese etmek mümkün değildir. (Şanizade: I, 95-96, 267, 276, 277, 377; III, 12; *Câbî* (2003), I, 82, 112, 120, 153, 349, 656, 664 vd.; II, 917, 927, 951, 974).

Cevdet Paşa'nın Vehhâbîlik tasavvuru, Osmanlı resmi görüşü istikametinde inşa edilmiş olmakla birlikte hiç de zayıf değildir. Söz konusu hareket üzerine Paşa'dan sonra eğilenlerin hadiseyi ele alış tarzlarında da görüleceği gibi onun Vehhâbîlik talakkisi son devir Osmanlı düşüncesi çerçevesinde bir anane mesabesindedir. Cevdet Paşa'dan sonra veya Paşa'yla aynı devri idrak edenler bu hareket üzerine kalem oynatırken umumiyetle Paşa'yı merkeze alarak fikirlerini serdetmişler, daha doğrusu Paşa'yı tekrar etmişlerdir. Meselâ Eyyüb Sabri Paşa'nın (ö.1308/1890) *Mir'atü'l-Harameyn*'inin Vehhâbîlikle ilgili kısmı, Abdurrahman Şeref'in (ö.1344/1925) Vehhâbîliğe dair değerlendirmeleri, Haydarizâde'nin (ö.1864/1933) *Sebilürreşad*'da yayınladığı makaleler silsilesi, Hüseyin Hüsnü'nün *Necd Kıt'asının Ahvâl-i Umumiyesi* unvanını taşıyan eseri, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin, (1333/1914), Yusuf Akçura'nın, (ö. 1354/1935), İzmirli'nin, (ö.1366/1946) Said Nursi'nin, (ö.1380/1960) Ömer Rıza'nın (ö.1371/1952) ve Zâkir Kâdirî'nin Vehhâbîlik telakkisi *Tarih-i Cevdet*'le mukâyeseli bir şekilde incelendiğinde Paşa'yı tekrardan öteye gitmedikleri görülür. Paşa'yı müteakip Vehhâbîlik üzerine fikirler serdeden düşünürlerde zaman zaman Cevdet Paşa'ya karşı bir inkardan ziyade yer yer aksülamel mahiyetinde telakki edilebilecek hususlar müşahade edilse de, Cevdet Paşa gibi onlar da Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında siyâsî amaçlara matuf olarak meydana çıkan bir hareketi içeriden bir bakışla/ perspektifle tetkik etmişlerdir. Vehhâbîlik vadisinde kaleme sarılan bütün bu isimler Vehhâbî fikriyatın Osmanlı ikliminde makes bulamayacağına idraki içinde mütalaalar serdetmişlerdir. Herkes bilir ki, Osmanlı'da hayat tasavvuf üzerine kurulmuştur. Daha önce Hanefi mezhebine mensup olmakla beraber, İbn Teymiyye'nin düşüncelerinden ilham alarak meydana çıkan ve İslam tarih tecrübesine ait hemen her şeyi tasfiye etmeye kalkan Kadızadeliler hareketine karşı ulemanın ve devletin yürütmüş olduğu resmî siyâset, zihniyet dünyasına ve sosyal hayatına tasavvufun istikamet verdiği Osmanlı tarih tecrübesinde Vehhâbîliğe nasıl bakılabileceğinin yoğun ipuçlarını bize verebilir. (Naima, 1280: V, 264-269).

Hayatının belirli bir döneminde Hicaz'da memuriyette bulunan ve bu görevi esnasında bölgenin tarihiyle de yakından ilgilenen "zamanının en geniş ve ilk Türkçe Harameyn Tarihi"ni kaleme alan Eyyüb Sabri Paşa'nın *Mir'atü'l-Harameyn*'de Vehhâbîliğe dair meydana koyduğu satırlar, Osmanlı'nın dolayısıyla da Cevdet Paşa'nın Vehhâbîliğe ilişkin bakış açısını te'yid etme açısından bir ehemmiyet taşır. Eyyüb Sabri'nin *Tarih-i Vehhâbîyan* isimli eserine Vehhâbîliğin doğuşu, gelişmesi ve etkilerini incelerken konuyla ilgili şifahi kaynakları değerlendirmesi

¹⁰ Vehhâbîlerin bu tavrı, böyle bir şeyi hedeflememelerine rağmen, semeresini İslâm modernistlerinde vermiştir. İslam modernistleri ise İbn Teymiyye ve Vehhâbîlikten hareketle ictihadı, İslâm'ın tarihi tecrübesini atlamayı yaşanan hayata adapte olarak mevcut durumu İslâm nezdinde meşrulaştırmak için alabildiğine kullanmışlardır.

bakımından ehemmiyet atfedilse de Paşa'nın değerlendirmeleri Cevdet Paşa'yla kabil-i kıyas değildir. Vehhâbîlerle açıkça hesaplaşan, son derece otoriter bir dille meseleyi ele alan Eyyüb Sabri Paşa'da hissini heyecanı oldukça kuvvetlidir. Görüşlerini idare eden esaslı amil Vehhâbîlere karşı duyduğu derin hınç duygusudur. Cevdet Paşa'da da hissini heyecanı aşikâr olmakla birlikte fikrin heyecanı çok daha bariz görülür.

Eyyüb Sabri Paşa'nın "Vehhâbî eşkiyası"na dair malumatlarını şöyle özetleyebiliriz: Abdülvehhâb oğlunun ihdas eylediği "mezheb-i habîs" veya "fırka-i rezilenin vücud-ı nâpakları... kâbil-i add ü ihşa olmayacak birtakım akaid-i şeni'ayı cami' ise de ol-mülhid-i bî-dinin aslu'l-esas-ı dalaleti üç meseleye inhisar eder": a) Amelin imandan bir cüz olması itibariyle bir vakit namazı terk eden, zekâtını vermeyen kişi kâfirdir, kanı Vehhâbîlere helaldir. b) "Ervah-ı enbiya vü evliyadan tevessül ile istiğase ve istiğfa caiz olmadığını ve Hak teâlâdan ma'adaya iltica eylemek şirk-i mahz olduğunu bilip delâil-i şerife kıraatini terk eylemektir". c) Ölüler üzerine kubbeler inşa etmek, türbelerde kandil yakmak ve sadaka nezr etmek dinen caiz değildir. Eyyüb Sabri Paşa Vehhâbîlerin kabir ziyaretiyle ilgili ağır eleştiri ve tenkidlerini ayet, hadis ve Selef'ten deliller getirerek çürütmeye çalışır. Paşa'nın cevabının özü şudur: "Mü'minler enbiya-yı kiram ile evliya-yı zevi'l-ihtram hazretlerini ilah ittihaz etmedikleri gibi Allah'ın şeriki olmadığını ve efrad-ı enbiya vü evliyanın her biri birer abd-i mahluk olup ibadete katiyen istihkakları olmadığına itikad ederler".

Eyyüb Sabri'nin Vehhâbî doktrininin özünü bu şekilde meydana koyması, üslub olarak olmasa da muhteva itibariyle tamamen *Tarih-i Cevdet*'le mutabıktır. Eyyüb Sabri Paşa'nın, Cevdet Paşa'ya göre keskin bir mahiyet arzeden derin hınç duygusu şu satırlarda çok bariz görülür: "Şaki-i cehennemî 1206 senesi 'azim-i dâru's-sakar olmuştur". Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ölümüne düşürülen tarihi kaydetmesinde de üslub aynı minval üzeredir: "*Bedâ helâku'l-habis 1206* mısra-ı bercestesi habîs-i merkumun vefatı hakkında söylenen tarihlerin biridir".

Yine Eyyüb Sabri Paşa'ya göre de, Vehhâbîliğin yayılma sebebi Vehhâbîlerin bütün Ehl-i Sünnet'e kâfir nazarıyla bakıp, mallarının halli fikrine sahip olduklarından bu batıl akidenin "yağmagerân-ı 'urbanın meşrebine hoş" gelmesidir. Muhammed b. Abdülvehhâb tahsili esnasında "efkârında zuhur ve huruc sevdasını" kararlaştırmış, bunun ancak "bir mezheb ihtira'ıyla mümkün olacağını anlamış... huruc davasında bulunanlara asabiyetin" vücudunun şart olduğunun idraki içerisinde olduğundan Müseylimetü'l-Kezzab'ın nübüvvetini tasdik eyleyen Arap zümresinden Muhammed b. Suud'u hamî ve "emir ü hakim" olarak yanına çekerek, mezhebini yaymaya başlamıştır. Eyyüb Sabri'nin bu görüşü de Cevdet Paşa'yla örtüşmektedir. Fakat Cevdet Paşa'ya nazaran Eyyüb Sabri, Osmanlı'daki Müslümanları Ehl-i sünnet'e inhisar ettirmektedir. Cevdet Paşa'nın üslubu ise daha bir kucaklayıcıdır.

Bütün bu hususlara ilaveten Eyyüb Sabri Paşa'nın, Cevdet Paşa'ya paralel şu calib-i dikkat ifadelerini de kaydedelim: "Güya İslâm kavimleri altı yüz seneden beri şirk üzere imişler de Vehhâbîler dini tecdid eyleyerek saf tevhidi hedefliyorlarmış".

Görüleceği üzere Paşa'nın Vehhâbîlik telakkisinde muhtevayı idare eden fikirler değil üslubdur. Eyyüb Sabri Paşa zaviyesinden hadiseyi hülâsa edersek; Vehhâbîler İslâm tarih tecrübesine ait bütün kıymetleri altüst etmişler, Müslümanların başına bela olmuşlardır. (Eyyüb Sabri Paşa, 1306: III, 100-113).

2) Osmanlı'da Vehhâbîlik vadisinde kalem oynatanlardan biri de Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'dir. Şehbenderzade, Vehhâbîlikle ilgili görüşlerini hülâsa suretinde Abdullah Cevdet tarafından terceme edilen Dozy'ye (ö.1300/1883) reddiye maksadıyla kaleme aldığı *Tarih-i İslâm*'ında serdetmiştir. Filibeli'nin üzerinde durduğu muayyen bir mesele vardır, o da Protestanlıkla Vehhâbîlik arasında tesis edilmeye çalışılan münasebettir. Şehbenderzade'ye göre, Avrupalı münekkidler zannettiği gibi Protestanlıkla Vehhâbîlik arasında herhangi bir münasebet ve ilişki yoktur. Avrupalılar her iki hareket arasında bir münasebet olmadığını idraki içinde olmalarına rağmen, siyasetleri gereği alaka tesis etmekten de geri durmamışlardır. Hadiseyi daha vazîh görebilmek için Şehbenderzade'nin cümlelerini aynen alalım:

“Vehhâbî mezhebiyle Protestanlık arasında hiçbir münasebet yoktur. Vakıa bazı hususlarda varsa da bu, sathî ve sunidir.”

“Protestanlık en mütemeddin ve terakkiperver bir muhitte zuhur etmiş ‘müfrit bir hatve-i terakki’dir. Bu mezhebin bütün ruh ve desatiri, Katolik mezhebinin kâfil ve razı olamayacağı derecede terakki ve tekamülü camidir.

Vehhâbîlik ise en bedevi, en adi bir muhit-i cahilede peyda olmuş ‘müthiş bir hatve-i irtica’dır... Protestanlık, ruhbanîyet-i resmîyyenin cehl u israfi aleyhinde kıyam etmişti. İslâmda ise ruhbanîyet olmadığından Vehhâbîliğin böyle bir davası olamaz.

Vehhâbîliğin ruh-ı ibda’ı ise pek başka noktadadır. Bu mezhebin ruhası, bir maksad-ı dinî değil bir emel-i siyâsî takip ediyorlardı. Bu emel ilk zamanlarda pek de müşahade edilememiş ise de şu son zamanlarda tamamıyla tezahür etmiştir.

Bazı düvel-i ecnebiyyenin Vehhâbîliğe gayet müsaid bulunuşu bu mezhepten ne beklediklerinin şahid-i adildir”.

Protestanlıkla Vehhâbîlik arasındaki münasebete dair Batı'daki galatları vurgulayan telakkisi müstesna, Filibeli'nin, Cevdet Paşa'nın gözüyle hadiseye baktığı meydandadır. Şehbenderzade yukarıda verdiğimiz görüşleriyle Cevdet Paşa'yı tekrarlamış, hadisenin siyasi yönünü Paşa'dan sonra bir kez daha vurgulamakla yetinmiştir. (Şehbenderzade, 1326: II, 600, 608-609).

3) Necd muhitine bizzat gidip gören Hüseyin Hüsnî de Vehhâbîliği kendi realitesi içinde görerek ruhundan yakalama imkanına sahip olma sıfatını haiz olması hasebiyle bu vadinin ehemmiyetli isimlerinden biri olarak telakki edilebilir.

Hüseyin Hüsnî *Necd Kıt'asının Ahvâl-i Umûmiyyesi* ünvanıyla 1328 yılında Dersaadet'te neşredilen risalesinde bölgeye dair edindiği malumatla gördüğü “seyyi’ât”ı kayd etmek suretiyle Necd kıtasının coğrafi vaziyetini, bu muhitteki tarihi vakıaları, askeri hareketleri izah eder. Tafsilatlı bir harita ile beraber Muhammed b. Abdulvehhâb'ın küçük bir risalesini de tercüme eden Hüseyin Hüsnî'nin bölgenin ictimai vaziyetine dair verdiği bilgiler, ilk elden olduğu için ehemmiyetli bir yöne sahiptir. Buna göre Necd'in o devir için en önemli hususiyeti “emniyet-i tarîk”ın olmamasıdır. Çöllerde yaşayan bedevilerin karakteristik özelliği yekdiğerinin mallarını yağma etmektir. Yapmış oldukları “bu hırsızlığa da ‘gazve’ namını verirler”. Bedevilerin ümmî, hadarilerin ise ender olarak okuma yazma bildiği bölgede açılan mekteplerde sadece Vehhâbîlerin telif etmiş oldukları eserler okunur.

Bölgenin inanç yapısına dair gezdiği mahallerde gördüğü ve işittiği hususları “bunların tedkîkât ve münâkaşâtı ‘ulemâ’-i kirâm hazerâtına mevdû’dur” diyerek hikâye eden Hüseyin Hüsnî'ye göre, Muhammed b. Abdulvehhâb “merhum pederi namına Vehhâbî mezhebini neşre başlamıştır. Esası vahdaniyet-i İlâhiye üzerine müessesdir”.

Hüseyin Hüsnî daha sonra bu mezhebi Şi’a’yla mukayese eder; buna göre, Vehhâbîlerin camilerinde hasır yoktur, toprak üzerine secde etmek daha faziletlidir. Şi’a ise Kerbela toprağından yapılan bir takım parçaları secde edecekleri yerlere koyarlar. Şiîler beş vakit namazı üçe indirirken, bunlar beş vakit olarak kılarlar. Vehhâbîler Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat gibi imama tabi olarak namaz kılarlar, Şi’a ise “imam-ı ma’sûm i’tikâdında bulduklarından müctehidîn arkalarında namaz kılmaya mecburdurlar”. Şi’a’da ibadetin kabul olunması için bir müctehide intisab gerekirken Vehhâbîlerde “bu gibi fikr-i bâtil yoktur. Vehhâbî ve Şi’î mezheplerinde bâb-ı ictihad henüz kapanmamıştır”.

Hüseyin Hüsnî'nin kabir ziyaretiyle alakalı ve diğer hususlarda Vehhâbîlere dair verdiği malumat Cevdet Paşa'nın serdettiği mütalaalarla aşağı yukarı mutabıktır: “Muhammed b. Abdulvehhâb kendini müceddid-i dîn iddia ederek hicret-i efdalu't-tahâyâ efendimizin beş yüzüncü senesinden sonraki müslimîni müşrik addeder”. Hüseyin Hüsnî'ye göre Muhammed b. Abdulvehhâb doğduğu yer olan ‘Âvniyye’de¹¹ ilk olarak meydan çıktığında “eğer ibn ‘Ârab ‘Âvniyye’ye cerbezeli, muktedir, ulemâ-i Ehl-i Sünnet’ten iki zat gönderip Muhammed Abdulvehhâb’ın fikrini yakından tahkîk ettikten sonra ahaliye hakikati anlatarak ibtale himmet

¹¹ BOA, CD 6716’da, ve *Mir’âtü'l-Harameyn*’de III, 100, *Ayniyye* olarak geçerken *Târîh-i Cevdet*, VII, 182’de ise ‘Uyeyne şeklinde zikrediliyor.

etmiş olsaydılar herkes müteyakkız bulunarak bu akayid-i sahîfeye belki meyl edilmez idi". Yine Hüseyin Hüsnî'nin Vehhâbîliğin siyasi olarak yayılışına dair verdiği malumat, I. Abdülhamid devrinde bölgeye tam manasıyla müdahale edilememesiyle ilgili verdiği bilgiler Cevdet Paşa'ya pek bir şey ilave etmez. (Hüseyin Hüsnî, 1328: 7, 22, 47-48, 50-53, 57, 64-65, 83-86, 124-150).

Gezdiği muhitlerde etrafında gördüklerini ve duyduklarını olduğu gibi alan Hüseyin Hüsnî'nün verdiği bilgilerin coğrafya ve tarihin mahsülü olduğu muhakkak. Ancak Hüseyin Hüsnî Vehhâbîliğin meydana çıkarak, intişar ettiği muhite dair sahip olduğu bilgileri Cevdet Paşa'nın yaptığı tarzda Osmanlı siyâsî ve dînî tarihi içerisine yerleştiremediği için topladığı malzeme Paşa'nın Vehhâbîlere dair yapmış olduğu analiz ve tahlillerle hiç şüphesiz mukayese bile edilemez.

4) Son Osmanlı vak'anüvisi Abdurrahman Şeref'in Vehhâbîliğe dair verdiği bilgiler de, yine Cevdet Paşa'yı tekrardan öte gitmez. Abdurrahman Şeref hadiseyi ele aldığı *Tarih-i Asr-ı Hazır* isimli eserini bizzat kendisi yazmamış olsa da, bu eser, önsözünde verilen bilgilerde görüleceği gibi 1326-1327 tedris yılında Darülfunun-ı Osmani Edebiyat üçüncü sınıfında takrir ettiği derslerinin, öğrenciler tarafından aynen zabt ve neşr edilen notlarıdır. Abdurrahman Şeref Vehhâbîliğin yayılış sebeplerini ve esaslarını Paşa'nın *Tarih'*ine uygun olarak şöyle açıklar:

"Çölde urbanın geçinmesi malum. Hayvanat ra'y eder onunla geçinir. Bundan başka vasita-i maişetlerinin en mühimi gazve'dir. Hepsi Müslüman olduğu halde birbirlerinin malını yağma ve yekdiğerlerini esir ederler. İşte Muhammed b. Abdülvehhâb urbanın maişetine muvafık bir mezheb idi... Urbanın mezhebine girenler çok idi, Çünkü; hepsinin işlerine geliyor idi..."

Vehhâbîlikte iki esas var: Birisi; emvattan istimdad etmek yok... Ölen adam isterse peygamber olsun. Bir kere bu itikaddan pek çok zarar gördük. Çünkü; bu itikad ile âmil olan adamlardan hiçbir şey beklenmez. Her fenalığı irtikab eder. İkincisi, gazve usulünden dolayı gayrın malı onu alan adama helal olur... olur şey değildir. Böyle itikadda bulunan adamların önünde hiçbir şey dayanmaz, hepsi onların!!!"

Vehhâbîliğin yayılma sebepleriyle ilgili serdettiği bu mütalaalarıyla Cevdet Paşa'dan müstağni kalınamayacağını meydana koyan Abdurrahman Şeref Vehhâbîliğin zuhur ettiği dönemlerde "buralara başka yerden asker sevki emr-i muhal idi" diyerek devletin ne kadar çaresiz olduğunu da dile getirmektedir: "Bu haşerât çölde takip olunamaz. Oralara büyük bir kuvvet sevk edilemez. Çünkü; bir kere merhaleler yekdiğerinden uzak. Büyük kafilelere yolda kuyuların suları yetişmez".

Vehhâbîlerin Harem-i Şerif'i ve Ravza-i Mutahhara'yı yağmaya koyulmalarıyla ilgili olarak da Abdurrahman Şeref şunları söyler:

"Bunların ne adam olduklarını anlamalı! Üç yüz milyon Müslümanın kablegâhı olan bir makam-ı mukaddesi yağma ediyorlar. Ya Suriye'ye gidip de Hristiyan kiliselerini yağma edeydiler Frenk bize acaba ne diyecekti. Hâlbuki herifler Ravza-i Mutahhara'yı yağma ediyor da kiliseyi filan dinler mi? Sen gel de artık bunları Avrupa'ya anlat".

Son vak'anüvis Abdurrahman Şeref, Vehhâbîlerin Harameyn'e saldırılarının Dersaadet için ne anlama geldiğini ise şöyle meydana koymaktadır:

"Vehhâbîlerin bu suretle Harameyn'e taaddileri ehemmiyetli bir mesele halini ahz etti. İstanbul'da halkın şikayetine ve va'z hocalarının itirazatına güzel bir zemin hazırlamış oldu. Esna-yı vaazda 'Cenab-ı Hak tevfikini bizden aldı. Ne olacak! Cüüd-u Müsliminin önüne pis Frenk herifleri düşerse böyle olur. Harameyn-i Muhteremeyn'i yağma ederler' demeğe başladılar".

Abdurrahman Şeref, pek çok insanın uzak diyarlardan "Hadimül- Harameyn olan Padişah"a güvenerek binbir müşkilatla hacca gelmelerine rağmen Vehhâbîlerin men etmeleri nedeniyle bu vazifeyi ifa edemeden memleketlerine dönmelerinin de "Saltanat-ı Osmaniye" için "bir nakısa" olduğunu vurgulamaktadır.

Darülfünûn kürsüsündeki konuşmalarını naklettiğimiz Abdurrahman Şeref'in Vehhâbîlikle alakalı dile getirdiği hususlar Cevdet Paşa'nın mahrekinde fikir yürütüldüğünü göstermekten öte bir anlam ifade etmez. (Abdurrahman Şeref, 1329: 476-479).

5) Osmanlı şeyhulislâmlarından İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik üzerine *Sebilürreşad*'da yayınladığı makaleler silsilesi Vehhâbîlerin temel öğretilerini, özellikle de kabir ziyaretiyle ilgili hususları ilzam etmek gayesiyle kaleme alınmıştır. *Sebilürreşad* dergisi yazıyı şu şekilde takdim etmektedir:

“Vehhâbî mezhebinin müessisi bulunan Şeyh Muhammed Abdülvehhâb'ın suret-i zuhuruyla mezheb-i mezkuru ne yolda tesise muvaffak olduğu hakkında Mezahib ve Turuk-ı İslamiyye tarihinin müellif-i alisi fazıl-ı muhterem Şeyhulislâm-ı sabık Haydarizade İbrahim Efendi hazretleri tarafından kaleme alınan şu makalat, Necd'de icra-yı seyahatla bu babda uzun uzadıya tedkikat u tettebbuatta bulunmuş olan bazı ulemanın gayr-ı matbu asar-ı kıymetdarından iktibas edildiği cihetle büyük ehemmiyet ve kıymet-i tarihiyyeyi haiz bulunduğundan muhterem karilerimiz tarafından dikkatle takip buyurulmalıdır”.

Bu bağlamda vurgulanması gereken husus şudur: *Sebilürreşad* dergisi Haydarizade'nin makaleler silsilesini bu şekilde takdim etmesine rağmen Haydarizade'nin yazısını *Tarih-i Cevdet*'ten iktibaslarla yazdığı muhakkaktır. Hareket noktası Cevdet Paşa olan Haydarizade'ye göre, Vehhâbîlik “Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın kudema-yı Hanabile kısmından teferruğ etmiş bir mezheptir”. Fetva ve icthadlarında İbn Teymiye'ye tabi olan ve ona muhalif sözlere katiyen itibar etmeyen Muhammed b. Abdülvehhâb'ın zuhurundan evvel tamamıyla maarif-i diniyyeden mahrum olan Necd kıtası “din-i mübinin birçok ahkâm u dekayıkına Şeyh'in himmetiyle kesb-i ittılâ' ” etse de “vâ-esefâ ki, taassub-u dini hususunda ifrata kapıldığı için” İslam içerisinde birçok bid'at ve fitneye sebebiyet verdi.

Haydarizade'ye göre, kabirlere ta'zim hususunda halkın ifratına mukabil, İbn Teymiye ve İbn Kayyım kabir ziyaretini, türbelere kurban kesmeyi, kabir ehlinde istişase ve istimdadda bulunmayı şirk-i asgar kabilinden addederek ifrat derecesine çıkmışlardır. Muhammed b. Abdülvehhâb ise bütün bu hususları daha bir ileri dereceye taşıyarak, İbn Teymiye ve İbn Kayyım'ın şer'an memnu addettiği hususları küfrü gerektiren amellerden addetmişler, bu fiilleri işleyenleri kâfir telakki ederek, onları tekfir etmeyenleri dahi kâfir saymışlardır.¹² Kendi kaleminden takip ediyoruz:

“Bazı avam-ı nasım kubûr-u evliyayı hîyn-i ziyaretlerinde icra etmekte oldukları bir takım merasimle o mezar hakkında beslemekte oldukları itikad şayan-ı kabul değilse de bununla beraber bu kabilden olanların ekserisinde Cenab-ı Hak'dan başka bir kimsede bir kudret-i müessirenin mevcut olmadığı itikadı mütemerkiz olduğu da câ-yı istibah değildir. Şu halde bu yüzden bir İslâm'ın tekfiri cihetine gitmek gayet hatarnâk bir meseledir”.

Haydarizade'nin bu yaklaşımı da Cevdet Paşa'yı aynıyla tekrardır.

Haydarizade'nin Vehhâbîliğin yayılış sebebiyle ilgili verdiği bilgilerde de yine Cevdet Paşa'nın görüşlerini okuyoruz: Muhammed b. Abdülvehhâb, Arab kabileleri arasında İslâm'ın yok olmaya doğru gittiği bir dönemde zuhur ederek halkın İslâmi hissiyatını uyandırmış ve böylece kendisinin daveti ilahi bir mahiyette telakki olunmuştur.¹³

Bütün bu verilerden anlaşılabilceği gibi Vehhâbîlik telakkisinde Haydarizade'ye de Cevdet Paşa istikamet vermiştir. Onun yazılarına hangi zaviyeden bakılırsa bakılınsa Vehhâbîliğe ait yeni herhangi bir meseleye tesadüf edilemez. Haydarizade İbrahim Efendi Cevdet Paşa'yla olan düşünce birliğini göstermekten öte hiçbir şey yapmamıştır. O halde şu soruyu sormak hakkımızdır: Vehhâbîliğin zuhur ettiği coğrafyaya gitmek, gezmek, görmek bu hareketi analiz etmek için kâfi midir? Hüseyin Hüsnî'nin ve Haydarizade'nin yazılarını okuduktan sonra bu soruya bizim vereceğimiz cevap hayırdır.

6) Cevdet Paşa vadisinin bir diğer takipçisi de, menba olarak R. Dozy, J. Goldziher ve Cevdet Paşa'dan istifade ettiği ifade eden Yusuf Akçura'dır. Akçura'ya göre “Avrupalı iki âlim, Vehhâbî mezhebini bitarafane tahlil ediyorlarsa da, “an'ânevî Sünniliğe çok merbut görünmek istemeyen Cevdet Paşa, Sünnilik taassubu ile Vehhâbîliği tenkide ve iptâlâ uğraştığından yazıları bitaraf sayılamaz”. Akçura'nın zaviyesinden Abdülvehhâb'ın tetkik ve tettebbüleriyle, vâsil olduğu netice, tamamen orijinal değildir”. Abdülvehhâb, İbn Teymiyye ve

¹² agm, III,3-4; agm, IV,65.

¹³ Haydarizade (1335), “Vehhâbîlik”, I, *Sebilürreşad*, c.17, Sayı: 441, İstanbul, s. 203; III, *Sebilürreşad*, c.18, Sayı: 443, s. 3-5; agm, IV, *Sebilürreşad*, c.18, Sayı: 448, İst., 1335, s. 65-66.

İbn Kayyım'a "istinaden sistemini kurmuş ve fikirlerini neşr ve tamime başlamıştır". Netice itibariyle Akçura'nın fikirleri Cevdet Paşa'nın hükümleriyle mutabıktır: "Vehhâbilerin daha XIX. Asır iptidalarında, dinî tadilât yapmaktan başka, Arabistanı Osmanlı idaresi altından çıkararak, müstakil bir Arap devleti tesis etmek gayesini de istihdaf eyledikleri anlaşılmaktadır". (Akçura, 1940: 21-25).

7) Ömer Rıza'nın *Sebilürreşad*'daki yazısı da Cevdet Paşa'nın görüşlerinin çok kısa bir özetidir. Ömer Rıza, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın seyahatları esnasında içtimai yapının tamamıyla bid'at ekseninde inşa edildiğine dair müşahadelerini şöyle ifade ediyor:

"Muhammed b. Abdülvehhâb bütün seyahatleri esnâsında birçok isrâf ve ifrâd manâzırını temâşa ile dilhûn oluyor, halkın yaşayışında ve giyinişinde sâdelik yerine lüzûmsuz, fakat külfetli alâyişlere ehemmiyet verdiğini söylüyordu. Mâmâ-ileyh, bilhassa müslümanların tevhîd akîdesini rahmedâr eden birtakım hurâfâta taptıklarını, evliyâ tanınan birtakım eşhâsın kabirlerine fevc fevc gittiklerini, bu evliyânın kabirlerini ziyâret ederek onlardan himmet dilediklerini, hattâ bu evliyâ tanılan eşhâstan sarf-ı nazar, putperestliği yıkmâğa gönderilen Hz. Muhammed (a.s.) efendimize perestîş ettiklerini ve bu sûretle asıl ma'bûd-ı hakîkî olan zât-ı ecell ve 'alâ'ya ibâdeti unuttuklarını iddia ediyordu".

Paşa'ya herhangi bir ilavede bulunmayan Ömer Rıza'ya göre; İbn Teymiye'nin talimlerine mübteni olan Vehhâbilerin telkinatı nedeniyle Hicaz ve "makamat-ı mübareke-i İslâmiyye daimi bir tehlike"ye maruz kalmıştır. Ömer Rıza da Vehhâbîliğin yayılma sebepleri hususunda Cevdet Paşa'yı tekrar ediyor: Muhammed b. Suud'la gerçekleştirdiği "revabit-ı sıhriyyet" vasıtasıyla fikirlerini savunacak maddî bir güç elde eden "Muhammed b. Abdülvehhâb kendi mezhebine salık olmayan Müslim ve gayr-ı Müslimleri kâfir telakki ediyor ve bunların kılıçtan geçirilmesini reva görüyordu. Bu suretle Vehhâbîlik Arabistan'ın birçok yerinde intişar etti". (Ömer Rıza, 1340: 297-298).

Ömer Rıza *Sebilürreşad* dergisinde yayınladığı ve hadiseye dair en ufak bir katkıda bulunmadığı bu yazısıyla Cevdet Paşa'yı, dolayısıyla da Osmanlı Vehhâbîlik tasavvurunu bir daha tekrar ederek yâd etmiş oluyor.

8) Zâkir Kâdirî ise daha ziyade okuduğu Burckhardt, Baron Nolde ve bazı Rus ve Batılı müelliflerin tesirinde kalmış gibidir. Zâkir Kâdirî'nin Vehhâbîliğin siyaseten nereye tekabül ettiğinin idraki içerisinde olduğuna dair hâsıl ettiği intibayı verdiği hükümler nakzeder mahiyettedir. Zâkir Kâdirî'ye göre; Vehhâbîlik İslâmiyete karışan bid'atlere karşı mübareze edip İslamiyeti asli şekline getirmek için mücadele eden Hz. Osman'dan başlayıp İbn Teymiye'ye kadar devam eden tavrın bir takipçisidir. "Yeni bir fikir ve yeni bir dava ile meydana" çıkmayan Muhammed b. Abdülvehhâb İslâm dünyasını nazariyede kalan bu fikirler ve "esaslarla amel etmeye davet etmiş ve fikirlerini kabul etmeyenlere karşı bilfiil cihad-ı mukaddes ilan eylemiş"tir. Bu hususları savunan Zâkir Kâdirî şunları da savunmaktadır:

"Merkezleri Arabistan çöllerinde olup da bütün İslam dünyasının hak dinden inhıraf etmiş olduğunu iddia ve bütün Müslümanları azgınlardan addederek onlara karşı 'cihad-ı mukaddes farzdır' itikadıyla mücadele ve mübareze meydanına atılan Vehhâbîler hakkında kesb-i malumat etmek hususunda Avrupalılar büyük bir sa'y ve gayret ibraz etmişlerdir. Bütün İslâm dünyasını kendilerinin müstemlekesi edinerek onun bütün servetini kendi yurtlarına celbeden Avrupalıların Vehhâbîlere bu kadar ehemmiyet vermeleri siyasetleri iktizasındandır. Bu hükûmetin Osmanlı İmparatorluğunun bir parçasından teşekkül etmesi onun Avrupalılar nazarındaki ehemmiyetini ziyadeleştirmiştir... İşte bu gibi esbab dolayısıyla Avrupalılar Vehhâbî yurduna koşmuşlardır. Fen ve siyaset erbabi da muhtelif vasıtalarla Vehhâbîleri tetkik etmişlerdir".

Zâkir Kâdirî'nin Vehhâbîliğe dair verdiği nihai hüküm şudur:

"Bu mezhep şimdiki asra ve içtimai esaslara istinad etmeyen aksü'l-hareketçi bir mezheptir. Vehhâbîlerin mâ-bihi'l-imtiyazları ise kendi düşüncelerini silah kuvvetiyle saha-i tatbiki geçirmeye uğraşmaları ve teşebbüs-i şahsilerinin diğerlerine nisbetle büyüklüğüdür. Bu mezhebin Arabistan gibi medeniyet ve içtimaiyette pek ibtidai bir vaziyette olan bu ülkede az çok ehemmiyeti varsa da Arap çölünün dışarısında haiz-i ehemmiyet bir tesir icra edemeyecektir. İçtimai, medeni ve asri esaslara istinad etmeyen bu mezhebin bugünkü medeni

ve içtimai büyük mübarezelerde mağlup olacağı kat'idir". (Zâkir Kâdirî, 1340: I, 125; Zâkir Kâdirî, 1341: 393-402).

Zakir Kadiri'nin Vehhâbîliğe yeni bir göz ve dikkatle bakmadığı ortadadır. Yalnız Zakir Kadiri'nin görüşlerinin bir tarafını Batı'da vücud bulan düşünceler zaptetmiş gibidir.

9) Bediüzzaman Said Nursi ise Haremeyn'i ellerine geçiren Vehhâbîlerin "e'azım-ı islâmın türbeleri hakkındaki tahripkârane hürmetsizliği"nin sebepleriyle alakalı sorulan bir suale cevap vererek Vehhâbîliğe dair mütalaa ve mülâhazalarda bulunur:¹⁴

"Vehhâbî mes'alesinin kökü derindir. An'anesi zaman-ı sahabeden başlayarak gelmiş"tir. "Şu hâdise âlem-i İslâmın siyasetine ve hayat-ı içtimaiyesine teallük etiği için yeni said kafasıyla cevap veremiyorum. Çünkü şimdi daire-i nazarım başka ufuktadır. Fakat hiç kırmadığım ve daima faydasını gördüğüm mübarek hatırın için eski said kafasını muvakkaten başıma sıkılarak giyerek şu altıncı meseleyi dört muhtasar nüktelerle beyan edeceğiz".

"Vehhâbîlik ve Haricilik fikri"nin "maatteesüf Ehl-i Sünnet ve Cemaat perdesi altına kısmen" girdiğini ifade eden Said Nursi'nin zaviyesinden Vehhâbîler Haricilerin varisidir. (Said Nursi, 1990: 25). Vehhâbîler, Haricilere nisbet edilebilecek pek çok hususu tevarüs ettikleri için Hazreti Ali'ye dolayısıyla Şiilere karşı muhasım bir vaziyet almışlar bu da velayet ehline karşı mutlak bir nefret duygusunu beraberinde getirmiştir:

"Hz. Ali (R.A) Vehhâbîlerin ecdadından ve ekserisi Necid seknesinden olan haricilere kılıncı çekmesi ve Nehrivanda onların hafızlarını öldürmesi onlarda derinden derine hem din namına Şialığın aksine olarak Hz. Ali'nin (R.A.) faziletlerine karşı bir küsmek bir adavet tevellüd etmiştir. Hz, Ali R.A) şah'ı velayet unvanını kazandığı ve turuk-u evliyanın ekser-i mutlaka ona rücu' etmesi cihetinden haricilerde ve şimdi ise haricilerin bayraktarı olan Vehhâbîlerde ehli velayete karşı bir inkâr bir tezyif damarı yerleşmiştir".

Said Nursi Vehhâbîlerin Ehl-i Sünnet karşıtlığının sebeplerini de Cevdet Paşa'nın Necd bölgesine dair verdiği bilgiler üzerine inşa eder:

"Müseylime-i Kezzabın fitnesiyle irtidada yüz tutan Necid havalisi Hz. Ebûbekir'in (R.A) hilâfetinde Haliâ İbn-i Velid'in kılıncıyla zir-u zeber edildi. Bundan Necid ahalisinin Hulafa-i Raşidine ve dolayısıyla Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatâ karşı bir iğbirar seciyelerine girmişti. Halis müslüman oldukları halde yine eskiden ecdadlarının yedikleri darbeyi unutmuyorlar, nasıl ki ehl-i İrân'ın Hz. Ömer'in (R.A) adilâne darbesiyle devletleri mahv ve milletlerinin gururu kırıldığı için şialar, Al-i Beyt muhabbeti perdesi altında Hz. Ömer'e (R.A) ve Hz. Ebûbekir'e (R.A) ve dolayısıyla Ehl-i Sünnet ve Cemaate daima muntakimane fırsat buldukça tecavüz etmişler".

Vehhâbî hareketine dair telakkisini genelde Cevdet Paşa'nın görüşleri istikametinde ikrar eden Said Nursi, Museylime-i Kezzab'ın yaşadığı havalide vücud bulan ve ecdadını Haricilerin teşkil ettiği Vehhâbîlerin kendilerini İbn Teymiye'ye ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine nisbet etmekle birlikte, Hanbeli mezhebini farklı bir vadiye taşıdıklarını da şöyle ifade ediyor:

"Hem Vehhâbîler kendilerini Ahmed b Hanbel mezhebinde saydıkları için Ahmed b. Hanbel hazretleri bir milyon hadisin hafızı ve ravisi ve şiddetli olan Hanbeli mezhebinin reisi ve halk-ı Kur'an meselesinde cihan-pesendane salabet ve metanet sahibi bir zat olduğundan onun bir derece Zahiri ve mutaassıbane ve Alevilere muhalefetkarane mezhebenden din namına istifade edip bir kısım evliyanın türbelerini tahrip ediyorlar ve kendilerini haklı zan ediyorlar. Hâlbuki bir dirhem hakları varsa on dirhem ilave ediyorlar..."

Said Nursi Vehhâbîlerin bölgedeki kıyamlarının haklı tarafları olduğunu da şu şekilde işaret etmektedir:

¹⁴ Said Nursi (2003), "Vehhâbîlik Meselesi", (Mektubat, Yirmi Sekizinci Mektup, Altıncı Risale, Altıncı Mesele), 'den Muhammed Sıdk Şeyhazade, *Nurculuğun Tarihçesi Medeniyet-i İslâmiyye*, İstanbul, s. 316-320; Bu risalenin Said Nursi'nin Latin harfleriyle tab edilmiş eserlerine "ileride başka bir mecmuada neşredileceğinden buraya dercedilmedi" ifadeleriyle alınmadığını da kaydedelim. bkz. Said Nursi (1958), *Mektubat*, İstanbul Sinan Matbaası, s. 403; Arapça tercümesinde de hakeza, Said Nursi (1992), *el- Mektubat Külliyyat-ı Risale-i Nur*, II, çev. İhsan Kasım es-Salihi, İstanbul Sözler yay., s. 474; Yeni Asya yayınlarında da yine aynı şekilde kaybolmuş, bkz. Said Nursi (1994), *Mektubat*, İstanbul, s. 522; "Mektubat'tan Vahhabiler bahsi niçin çıkarıldı?" başlığıyla hadiseyi kapak konusu yapan Med-Zehra yayını organı olan *Dava* dergisi, Vehhâbîlikle alakalı metnin hem Osmanlıcasını, iki farklı surette, hem de latinizesini vermektedir. sayı, 41, Ağustos 1993, s. 11-24.

“Her batıl bir mesleğin her bir ciheti batıl olmak lazım olmadığı gibi, her bir hak mesleğin dahi her bir ciheti hak olmak lazım değildir. Buna binaen sâdattan olan Şerif-i Mekke, Ehl-i Sünnet ve Cemaatten iken zaaf gösterip... İngiliz siyasetinin Harameyn-i Şerifeyn’e müstebidane girmesine meydan verdi. Nass-ı ayetle küffarın girmesini kabul etmeyen Harameyn-i Şerifeyni... İngiliz siyasetinin âlem-i İslâm’ı aldatacak bir surette merkez-i siyâsiyyesi hükmüne getirmesine yol verdiğinden ehl-i bid’atten olan Vehhâbiler hariçten medar-ı istinad aramayıp fil- cümle nim-müstakil bir siyaset-i İslamiyye takip ettiklerinden şu cihette haklı olarak o gibi Ehl-i Sünnet’e galebe ettiler denilebilir...”

Said Nursi “avamın” İslam ulularının türbelerine “takdis derecesinde hürmetleri”ni “hikmet-i şer’iyye” noktasında kaderin münasip görmediğini ifadeyle hadiseyi bir tarafıyla da kader zeminine istinad ettirerek ele alır. Böylece Osmanlı Vehhâbîlik tasavvurunun malum olan hudutları, Said Nursi’de meçhul bir vaziyet alır:

“Esbab tahtında vücûda gelen hâdiseler, o esbabın halis malı değil. Belki asıl o hâdisenin hakikî sahibi kâdirdir. Kader ise hikmet-i ilâhiyye ile hükmeder. Öyle ise bu Vehhâbî hadisesine yalnız Vehhâbîlerin Ehl-i Sünnet’e karşı müfritane bir tecavüzü nazarıyla bakmayacağız. Belki Ehl-i Sünnet bir sû-i hareketiyle kadere fetva vermiş ki Vehhâbîleri Ehl-i Sünnete taslit etmiş. Vehhâbîler zulmeder, çünkü, hem çok müfritane hem intikâm-kârâne, hem Haricilik namına ettikleri için cinayet ediyorlar. Fakat Kader-i ilâhî, üç sebebe binaen adalet eder :

Birincisi: Hadis-i sahih ile sabit olan ziyaret-i kubur ve makberistana hürmet-i şer’iyye sû-i istimal edildi, gayr-i meşru hâdiseler zuhura geldi. Hususan evliyaların makberlerine karşı hürmet ise mânâ-yı harfî cihetiyle kalmadı, mânâ-yı ismî derecesine çıktı. Yani sırf Cenâb-ı Hak hesabına makbul bir abdi olduğuna ve şefaatine ve manevî duasına mazhar olmak için olan meşru hürmetten ziyade; o kabir sahibini âdeta sahib-i tasarruf ve kendi kendine medet verecek bir kudret sahibi tasavvur edip, amiyane, cahilane takdis edildi. Hattâ o dereceye varmış ki; namaz kılmayanlar o ma’rûf ve meşhur türbelere kurban kesip O’na yalvarıyordu. İşte bu müfritane hâl kadere fetva verdi ki; O muharibî onlara musallat etsin. Fakat o muharibî dahi onları ta’dil etmek ve ifratlarını kırmak lâzım gelirken öyle yapmayıp bilâkis o da tefrit edip, köküyle kesmeğe başladı. Elbette Zalim, Allah’ın kılıcıdır. Onunla intikam alır, sonra döner ondan da intikam alır. kadesine mazhar olur. Onlar da sonra cezasını bulurlar.

İkincisi: Şu asırda maddî fikir galebe çalmış. Esbab-ı zahiriyye hakikî telâkki ediliyor, insanlar esbaba yapışıyor. Eğer esbab-ı zahiriyye bir âyine hükmünden çıkıp nazar-ı dikkati kendisine celbetse tevhid-i hakikiye münafi olur. İşte şu gafil maddî asırdaki insanlar, mütedeyyin de olsa esbaba fazla sarılmalarına hikmet-i şer’iyye müsaade etmiyor. İşte buna binaen evliyanın ve ea’zım-ı islâmiyyenin türbelerine birer mukaddes ziyaretgâh nazarıyla bakmak o hikmet-i şer’iyyeye şu zamanda pek muvafık düşmediğinden, Kader-i İlâhî onu ta’dil etmek istedi ki bunları musallat etti.

Üçüncüsü: Şu asırda enaniyet o derece dizgini eline almış ki; çok insanlar birer küçük Firavun, ve birer küçük Nemrut hükmüne geçmişler. İşte ehl-i gaflet ve ehl-i dalâlet ve bu mağrur ehl-i enaniyet nazarında kıyas-ı bin-nefs olarak... e’âzım-ı islâmiyyenin namdarlarını hâşâ enaniyetle ittiham ettiklerinden, hem o ehl-i gaflet ve dalâlet kendileri Allah’ı tanımadıkları için, çok şeylere, çok zâtlara birer nev’i rububiyyet tahayyül ettikleri bir hengâmda ve sanemperestliğin, başka bir nevi olan heykelperestlerin ve suretperestlerin gayet müthiş bir riyakârlık mânâsında olan şan ve şeref peşinde koştukları bir zamanda e’âzım-ı islâmiyyenin türbelerine cahilane ve müfritane bir surette avamların takdis derecesinde hürmetleri, elbette hikmet-i şer’iyye noktasında kader münasip görmedi ki; bu muharibleri Ehl-i Sünnet’e taslit etti. Onlarla ta’dil edecek”.

Said Nursi son olarak şeriatın hükümlerini tatbik çalıştıklarından dolayı Vehhâbîliğin İslâmî çerçeve içerisinde mütalaa edilmesi gerektiğini ifade eder ve Muhammed b. Abdülvehhâb ve tabilerinin namaza ilişkin tavrını bir ciddiyet müjdesi gibi selamlar. Nihai tahlilde Said Nursi koca İslam dünyasını nazar-ı itibara alarak hadiseyi büyütmemek gerektiğini, bu meseleyi hayatın halledeceğini salık vermektedir:

“Vehhâbîlerin seyyiat ve tahribatlarıyla beraber medâr-ı şükran bir cihetleri var ki, o çok mühimdir. Belki onların tahripkârâne olan seyyiatlarına mukabil o cihettir ki onları şimdilik muvaffak ediyor. O cihet de şudur ki; namaza çok dikkat ediyorlar. Şeriatın ahkâmını tatbik-i hareket ediyorlar. Başkaları gibi lakaydlık etmiyorlar. Gûya dinin taassubu nâmına tecavüz ediyorlar. Başkaları gibi dinin ehemmiyetsizliğine binaen şair-i diniyyeyi tahrib etmiyorlar. Hem Vehhâbîlik az bir fırkadır. Koca âlem-i İslâm’ın havz-ı kebirî içinde ya erir, ya itidale gelir, çünkü menbaı hariçte değil ki, âlem-i İslâm’ı bulandırsın. Menbaı hariçte olsaydı çok düşündürecekti”.

İlahi kaderin Vehhâbiler eliyle İslam adına meydana konulan hususları bertaraf ettiğini vurgulayan Said Nursi onların namaza verdikleri ehemmiyeti çok ciddiye almaktadır. Cevdet Paşa vadisinde kalem oynatan diğer müellifler gibi Said Nursi de, Cevdet Paşa'dan beri Vehhâbîlik üzerine yürütülen fikirleri derinleştirecek herhangi bir açılım getirmez. (Şeyhazade, 2003: 316-320).

10) Müdafaa ettiği düşünceler itibariyle İslâmcılar içerisinde önemli isimlerden birisi olarak addedilen, dolayısıyla İslâmcılar gibi pek çok hususta selefilere/Vehhâbîlere paralel düşünceler sahip olan İzmirli İsmail Hakkı ise formasyonu itibariyle Vehhâbîliği en iyi surette değerlendirebilecek evsafa biri olmasına rağmen, o da Cevdet Paşa'yı özetleyerek hadiseyi geçiştirmektedir. Üslûbundan *Yeni İlm-i Kelam*'dan önce kaleme aldığı aşıkâr olan mezheplerle ilgili çok küçük, yazma bir risalesinde *Tarih-i Cevdet*'in Vehhâbîlikle ilgili kısmını şöyle hülâsa etmektedir:

“Muhammed b. Abdülvehhâb Hanbelî olup esas-ı da’veti tevhid, terk-i şirkdir. Muhammed b. Abdülvehhâb Şeyhulislâm Ahmed ibn Teymiyye ile İbn Kayyımü'l-Cevziyye'nin eserlerine ittiba ile gülüv ederek bir mezhep çıkarmış. Müşarun ileyhimanın memnu dedikleri şeyi Muhammed b. Abdülvehhâb küfr-ü mucib efal addetmiş, bununla da kalmayıp, bunları tekfir etmeyenleri de tekfire kıyam ile Asr-ı Saadetten sonra zuhura gelen bid'atları ref' etmek daiyesine düşmüştür...

[Vehhâbîlerin bu tavırlarıyla] Altiyüz seneden beri İslâm'ın dalalette olduğu iddia kılınmıştır...

[Vehhâbîler tarafından] Müslümanlara müşrik denmesinin sebebi şu idi: Allah'a doğrudan doğruya ibadet olunur, vesile ittihazı caiz değildir, dua-yı muh ibadettir. Allah'tan gayriya dua, istişfa şirkdir. Enbiya vü evliyadan birini yâd ile istimdad edenler, nezr u tasadduk ile sair vücuha türbelere hürmet eyleyenler! müşriktir. ‘Biz onların şefaatinı umarız, onları vesile-i ittihaz ederiz’ demek şirkdir, kurtarmaz. Ya rasülellah! Bana şefaet et, bana imdat eyle diyen kâfirdir...

Muhammed b. Suud bu mezhebi kabul etmekle mezheb-i cedit sayesinde Ceziretü'l-Arap'[ta] hükümdarlık teşkil etmek sevdasına düşmüş, böylece Vehhâbî galesi zuhur etmiş idi...

El-hasıl Muhammed b. Abdülvehhâb müşrikîn hakkında nazil olan ayeti müslimini tekfire haml eylemiş...

*Vehhâbîyye mezhebi Hanbeliyye mezhebinin gülüvüdüdür. Zuhur ve devamında yine siyasetin tesiri vardır”.*¹⁵

Görüreceği gibi, savunduğu düşünceler açısından Vehhâbîliğe dair Osmanlı'da vücut bulan lügati yerinden oynatmağa, en azından tahkim etmeğe muktedir bir formasyona sahip olmasına rağmen İzmirli, Cevdet Paşa'yı kendi yaşadığı devirde yenileme gereği bile duymaz, hülâsanın hülâsası olarak Paşa'nın görüşlerini özetler ve geçer.

11) Vehhâbî hareketi üzerine mütalaalarda bulunanlardan biri de Yusuf Ziya Yörükan'dır. Vehhâbîlikle alakalı görüşlerini Cumhuriyet devrinde kaleme alan Yörükan meydana koyduğu düşüncelerinin hemen hepsini Cevdet Paşa'dan direkt kaynak göstermeden nakleder. Vehhâbîlik hareketini İslam tarih tecrübesi içerisinde nereye yerleştireceği hususunda mütereddit bir tavır sergileyen Yörükan, Vehhâbîlerin zuhur ettiği bölgeye dair Paşa'nın fikirlerini merkeze alarak düşünceler serdetmeye başlar: Yağmacılığa mütemayil, isyankâr bir ruh taşıyan ve bununla iftihar edenlerin meskun olduğu, kanunun, bedevi âdetlerinden; ahkâmın, kabîle şeyhlerinin emrinden ibaret olduğu bir yer olan Necd kıtası çok eskiden beri muhtelif akidelere sahne olarak Haricileri çıkarmış, sahte peygamberleri, Karmatîleri yetiştirmiştir. İstanbul hükümetinin Lâle devrinin ıstıraplarını çektiği, iç ve dış isyanların had safhaya vardığı bir hengâmede, İbn-i Suut'la siyasi mahiyette münasebetler tesis edip birleşen Muhammed b. Abdülvehhâb hükümet merkezinden uzakta olduğu için ve de Mekke şeriflerinin vaziyeti kavrayamamaların dolayı muvaffakiyet temin etmiştir.

Yörükan'ın İbn Teymiyye ile Vehhâbîlik arasındaki irtibata dair yürüttüğü mütalaa ve mülahazaları da idare eden büyük ve esaslı amiller Cevdet Paşa'dan mülhemdir: “Gerek

¹⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Nusayriyye, Dürziyye, Şeyhiyye, Babıyye, Vehhâbîyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Bölümü, Yazma, Numara:3738, s. 10-11; Aynı görüşler üslup biraz daha sıkı hale getirilerek ve Vehhâbîliğin siyâsî olarak intişarıyla alakalı paragraf da atlanarak *Yeni İlm-i Kelam*'a da alınmıştır. İst. Evkaf-ı İslamiyye Matbaası 1339-1341, I, 167-168.

esaslarda ve gerek ferî'lerde bazı meseleleri doğrudan doğruya kendileri vazetmişler, birçoklarını ise Ahmet İbn-i Hanbel'in veya İbn-i Teymiyye'nin memnu veya sakınılması gerek dediklerini şiddetlendirmek suretile küfre ve şirke kadar götürmüşlerdir". Buna göre; bazı esaslarda seleften, bazı esaslarda Ahmet ibni Hanbelden, bazılarında da İbn-i Teymiyye'den ayrılan ve ayrıldığı yerde ifrat ve taassup cihetini tutan Vahhabîliği esaslardaki bu ayrılıklara binaen yeni bir mezhep telakki etmek icap eder.

Yusuf Ziya Yörükan'ın makalesinde meydana koyduğu hususlar tamamıyla aynı lügatı kullandığı Cevdet Paşa'yla mutabıktır. Ancak Yörükan, kıvamını bulamamış bir üslub ve yaklaşımla, Paşa'nın Vehhâbîlik telakkileri ile alakalı olarak şunları yazabiliyor:

"O devirde siyasi ve coğrafi durum bakımından Neciddeki Vahhabî hareketi Osmanlı hükümetine isyan ve Medine şeriflerini tehdit mahiyetinde idi. Bu sebeple Osmanlı müellifleri bu hareketi batıl bir mezhep ve kötü bir bid'at, şerifler ise bir irtidat ve Peygamber düşmanlığı halinde göstermek için yayınlarda bulundular. Cevdet Paşanın büyük tarihinde Vahhabîler hakkında verilen bilgilere bu yüzden güvenilemez, İstanbul Meşihat evrakı hazinesindeki vesikaların değeri de böyledir. O sıralarda iki defa Mısır kuvvetleri tarafından buralarda askeri hareket yapıldığı için Mısırdaki Vahhabîler hakkındaki görüş tamamen menfi idi. Vahhabîler defaatle Kerbelâ ve şia mukaddesatına tecavüz ettikleri için İranlıların nazarında Vahhabîler din düşmanı idi". (Yörükan , 1953: 55-63)

12). Cumhuriyet devrinde Vehhâbîlere dair Batı'da vücut bulan telakkileri savunan bir örnek olarak Ziyeddin Fahri Fındıkoğlu'nun, (ö. 1394/1974) birkaç satırlık değerlendirmesi de Cevdet Paşa ve Paşa'nın takipçilerinden bihaber olunabileceğine ilişkin bir örnektir. Buna göre Vehhâbîlik Tanzimat'ın sebep olduğu problemlere bir aksülamel mahiyetine ortaya çıkan "Müslümanlığın ideolojisini müdafaa eden...onu, sonradan karışan yabancı unsurlardan temizlemeği, saf Müslümanlığa" dönmeyi düşünen bir harekettir. "Vehhâbîlik bu doktrini götüğü gibi, İstanbul'da da buna benzer cereyanlar belirmeğe başladı". (Fındıkoğlu, 1940: 633)

C) Hüseyin Kazım Kadri'nin Vehhâbîlik Telakkisi ve Cevdet Paşa'yla Hesaplaşması

Cevdet Paşa'nın Vehhâbîliğe ilişkin meydana koyduğu düşünceler tüketilene kadar kullanılmış mıdır? Cevdet Paşa'nın bitip tükenmeyeceğini, görüşlerini Cevdet Paşa zemininde, ancak diğer müelliflerden farklı bir surette inşa eden Hüseyin Kazım'da görüyoruz. Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Abdulvehhâb Ve Vehhâbîler* isimli eserine gelinceye kadar, görüleceği gibi Cevdet Paşa'dan sonra bu hareket özellikle de dinî yönü itibâriyle pek de dikkate değer bir sûrette tedkik edilmemiştir. Hüseyin Kâzım'ın eserini önemli yapan başlıca âmillerden biri, Vehhâbîliğin kaynaklarına kadar gitmesi, mukayeseler yapması ve siyâsî açıdan durduğu yeri değiştirmese de mensup olduğu ananın bakış açısıyla adeta cepheleşmesidir.

Diğer taraftan zihniyet dünyasına ve sosyal hayatına tasavvufun istikamet verdiği, modernleşme adına yönünü Batı'ya çeviren Osmanlı muhitinde Vehhâbî fikriyatının bir şansının olamayacağını gözden irak tutmadan şurasını da söyleyelim ki; Osmanlı'nın son dönemindeki fikir hareketlerinin Vehhâbîlikle fikrî anlamda nasıl ve nereye kadar örtüştüğünü görebilmek için yoklanması gereken ufuk; Hüseyin Kâzım'ın, Vehhâbîliğe dair, her ne kadar yaşadığı devirde ortaya atıp tecrübe etmese de, müdafaa ettiği düşüncelerdir. Cevdet Paşa'da olduğu gibi Hüseyin Kâzım'ın eserinde de Vehhâbîliğin çok samimi ve etraflı bir tetkikini görüyoruz.

Osmanlı'da Vehhâbîliğe ilişkin kalem oynatanlar muhafazakâr bir bakış açısıyla meseleye yaklaşırlarken, Hüseyin Kâzım ilk defa Vehhâbî hareketini teâmüllerin aksine, itikadî açıdan savunarak ele alıp incelemiş, bir nevî *Târih-i Cevdet*'teki Vehhâbîlikle ilgili bölümleri tamamlamış, en azından Vehhâbîliğe farklı bir açıdan bakarak, hadiseye türlü görüş zaviyelerinden yaklaşılabileceğini meydana koymuştur. 1929 yılında, Hüseyin Kâzım'ın uzlet ve itizali ihtiyar ettiği bir devirde bitirilse de; kendisini yetiştiren muhit ve anane nazarı itibara alınarak Osmanlı zihniyet dünyası çerçevesinde mütalaa edilmesi gereken bu inceleme, ifâde etmeye çalıştığımız eksikliği izâle edecek hususları muhtevîdir.

Osmanlı bürokrasisine fiilen uzun yıllar emek vermiş olan Hüseyin Kâzım, siyâsî açıdan Vehhâbî hareketinin zuhûrunu değerlendirirken, kısmen de dinî yönüne ilişkin bilgiler verirken Cevdet Paşa'nın görüşlerini kabul ettiği nisbette reddederek, tenkîde tâbî tutarak bir

nev'i selefiyle hesaplaşarak fikirlerini serdedir. Esasında *Tarih-i Cevdet*'in Vehhâbîlikle ilgili kısmı, Hüseyin Kâzım'ın *Abdülvehhâb ve Vehhâbîler*'ini hazırlayan eserler arasındadır. Fakat işaret ettiğimiz gibi, dini bağlamda Hüseyin Kâzım, Paşa'nın Vehhâbîlik telakkisinden sıyrılarak uzaklaşır. Her şeye rağmen, Hüseyin Kâzım, Cevdet Paşa'yı kendi Vehhâbîlik tasavvuruna uymayan her hususta behemehâl redde çalışarak, zaman zaman adeta Paşa'yla hesaplaşsa da siyâsî çerçevede hadiseye bakış tarzı, siyâsî duruşu Cevdet Paşa'yı hatırlatır.

Hüseyin Kâzım'ı Vehhâbîliğe müdafaa mevkiine götüren dönemle ilgili düşünce yapısı mı, yoksa Vehhâbî düşünce yapısı mıdır? Bu suallere bugün cevap verecek vaziyette olmasak da onun eserlerini kronolojik olarak etüd ettiğimizde birinci şıkka mütemayil olabiliriz. Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbîliğe ilişkin tasavvuru, bütün düşüncelerini yönlendiren büyük ve esaslı amillerdendir ve hiç şüphesiz onun Vehhâbî düşünce yapısıyla tesis etmiş olduğu münasebetler tamamen yaşadığı ve idrak ettiği devirle alakalıdır. Dolayısıyla Hüseyin Kâzım'ın düşünce yapısı, son dönemde din ve modernleşme bağlamında, dönemin talep ve icbarları doğrultusunda meydana çıkan tartışmalar zemininde mütalaa edilmelidir.

Hüseyin Kâzım'ın temel İslami konulara ilişkin bakış açısını idare eden büyük ve esaslı amil, Osmanlı'nın son dönemindeki hercümercün yol açtığı huzursuzluktur. Bu hengâmede toparlanmanın yol ve yöntemi 'tek tip' bir İslâm anlayışında görülmüştür. Haliyle bakılması gereken ufuk; Hanbelî/Selefi İslâm telakkisidir. Bu açıdan onun fikirleri, temel İslami hususlarda Hanbelî düşünceyi tekrardan ibarettir. Ancak bu düşüncelerin Osmanlı muhitinde gündeme getirilerek müdafaa edilmesi ve modernleşmenin İslâmî zemini ve dayanakları olarak telakki edilmesi, muhakkak surette yenidir. Bu anlamda denebilir ki, İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) bu husustaki düşünceleri asıl kemaline Hüseyin Kâzım'da ulaşır ve kendisini Osmanlı muhitinde de ikrar edecek bir ortama kavuşur.

Hüseyin Kâzım'ın tecdid projesinin iç motivasyonunu, İslâm dünyasının içinde bulunduğu çöküşe çözüm bulma gayreti oluşturur. Bu gayretin odak noktasında geçmişe/selefe dönüş düşüncesi vazgeçilmez bir yer tutar. Hem Hüseyin Kâzım'da hem de modernist İslâmcıların zihninde selef; İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin yorumu aracılığıyla şekillenmiştir: Onların gözünde bu iki âlim selefi gelenek hususunda en sağlam otoritelerdir. (M. Reşid Rıza, 1898: I, 253). Diğer taraftan vurgulanması gereken bir husus da şudur: İbn Teymiyye ve Vehhâbîlerin düşünceleri İslâm modernistleriyle mukayese edildiğinde, modernistlerin 'Asr-ı Saadet'e, kaynaklara dönüşü esasında, metodik anlamda İbn Teymiyye'ye bir dönüştür. Bu bağlamda modern İslâm düşüncesinde bu hadisenin idrakinde olarak tavır ortaya koyan tek isim Fazlur Rahman'dır. Fazlur Rahman'ın zaviyesinden İslâm düşünce geleneğinde İslâm'ın ruhuna nüfûz eden tek isim İbn Teymiyye'dir. (Fazlur Rahman, 1989: IV, 182).

Hüseyin Kâzım siyâsî açıdan Vehhâbîliğe tarafdâr olmamakla birlikte, dinî açıdan Vehhâbîliğin harâretli bir savunucusudur. Osmanlı'da Vehhâbîliğe karşıt olmak, devlete bağımlı olma göstergesi olarak kabûl edildiği için Hüseyin Kâzım'a gelinceye kadar Osmanlı topraklarına âdiyet hissiyle bağlı olan hiç kimse sözkonusu sebepten mütevellid Vehhâbîliğe tarafdar olmamış, dolayısıyla Vehhâbîliğin dinî yönü de bu cihetten değerlendirilerek siyâsî duruşa paralel bir istikamette ele alınmıştır. Siyâsî açıdan Hüseyin Kâzım da selefleri gibi düşünmekle beraber, dinî bir hareket olması itibâriyle Vehhâbîliği değerlendirirken onlardan farklı bir yol ve yöntem takip etmiştir.

Peki, Hüseyin Kâzım, Vehhâbîlikle ilgili mütalaa ve mülahazalarında hangi tesir ve kaynağa bağlıdır? Hiç şüphesiz onun Vehhâbîliğe müdafaaasına hakim olan başlangıç noktaları denebilecek birçok unsur ve neden vardır. Hüseyin Kâzım'ın bu tutumunun başat sebebi, savunduğu ve önerdiği müslümanlık anlayışıyla alakalıdır. Zira o, 'modern' bir müslümanlık anlayışının savunucusudur. Bu hususta yazdığı makalelerin bir kısmının başlığını görmek bile yeterli bir kanaat hâsıl edebilir.¹⁶ Onun fikirleri İslâm modernizmi ve İslâmcılık hareketi ile paralellikler arzeden bir görüntü ve muhtevâyâ sahiptir: Dinî düşüncenin temel kaynaklarına, yani Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e dönüş zorunluluğu; Şeriat/İslâm'ın bid'at, hurafe ve bâtil inançlardan arındırılması; ilmiyenin ve medreselerin ve tasavvufun tenkîdi; İslâm'ın ruh ve

¹⁶ Bkz. Hüseyin Kâzım, *Dinî Makâleler*, TDV. İSAM GNL. YAZM. FETV. No: 013245.

özünün ahlâktan ibâret olduğu düşüncesiyle ahlâka daha güçlü vurgu yapılması; İslâm târih tecrübesinin, geleneğin, geçmişin bağlayıcılığının reddi; ictihad kapısının açılarak şeriat hükümlerinin çağın sorunlarıyla uyumlu bir şekilde akılcı olarak yorumlanması; parçalanmak/fırkacılıktan sakınılması; kültür ve medeniyet ayırımının benimsenerek batı ilim ve irfânının uygun bir şekilde elde edilmesi şeklinde kendini gösteren bu anlayışın arka-planında Vehhâbî islah hareketinin olduğu iddia edilse de Vehhâbiliğin tarihi ve aktüel vechesi bunun tam aksine işaretlerle doludur. Ancak, en azından İslâm modernistlerinin ilhamlarını Vehhâbilerden aldığı daimi surette ileri sürülmüştür. İslâmcılık hareketinin ise, muhteva itibariyle ne kadar örtüşürse örtüşsün siyâsî çerçevede, Vehhâbîlikle uzaktan yakından alakası yoktur. Mehmed Akif'in (ö. 1355/1936) Vehhâbiliğe bakış açısı bu durumun gayet sarîh bir nümûnesidir:

"Vehhâbîlik belirli bir mezhebin ismi olmakla beraber Arabistan'ın bir çok yerlerinde dinsiz tanınan, yahut öyle tanıtılmak istenilen adamlara verilen bir payedir... "Tevhid dünyasına binlerce muharrir, binlerce mütefekkir dimağ hediye eden Cemâleddin [Efgânî] Vehhâbî olabilir mi?"¹⁷

Yine Ahmed Hamdi Akseki'nin (ö.1371/1951) tavrı da hadisenin Vehhâbiliğe uzatılabilecek taraflarını verebilecek bir vecheye sahip olmasına rağmen böyledir. Daha tahsil çağında İbn Teymiyye ile İbn Kayyım el-Cevziyye'nin eserlerini tetkik ve tettebbü eden, Vehhâbiliğin en ehemmiyetli isimlerinden Reşid Rıza'nın (ö.1354/1915) *Muhâverâtü'l-Muslih ve'l-Mukallid*¹⁸ isimli eserini *Mezâhibin Telfikî Ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i*¹⁹ başlığıyla tercüme eden Akseki, sözkonusu tercemeye ictihadla ilgili olarak Cemaleddin Afgânî'nin Vehhâbî olarak nitelendirdiği kendisinin de onüçüncü asır mücedditlerinden addettiği Sıddîk Hasan Han'ın (ö.1308) *Husûlü'l-Me'mûl min İlmi'l-Usul el-Iklîd li-Edilleti'l-İctihad ve't-Taklîd* adlı eserlerinden ilaveler yapmıştır. (Özalp, 2001: 30; Akseki, 1974: 204-211). Bütün bunları gerçekleştiren Akseki meselenin işaret ettiğimiz taraflarına ise haliyle hiç girmez.

İstidrat kabilinden şurasını da söyleyelim: Hüseyin Kâzım, Vehhâbiliği Ehl-i Sünnet çerçevesinde mütalaa ederken Reşid Rıza'yı referans alır. Reşid Rıza'nın da biraz daha muhafazakâr bir zaviyeden, İslâm modernizminin temel direği mesabesindeki Muhammed Abduh vadisinin ısrarlı bir takipçisi olduğu ve Mehmed Akif'in de Abduh'tan tercüme yapılarak Payitaht'ta onun fikirlerine sahip çıkan bir görüntü verdiği nazar-ı itibara alınır, hadisenin varıp dayanabileceği noktalar vazih bir surette görülebilir.

Muhakkak olan bir şey varsa, o da Hüseyin Kâzım'ın ve İslâmcıların savunduğu düşüncelerin teorik olarak Vehhâbîlerle örtüştüğü hususudur. Hüseyin Kâzım'ın tarihte İslâmla hayat arasında münasebet kurulamadığını vurgulayarak bütün bir geleneği mahkum eden telakkisi; Vehhâbîlerin tarihi İslâm'ın bid'at ocağı olduğu iddiası ile kaynaklara avdet edilmesini müdafaa etmelerinde bu durum gayet sarîh ve vazih bir şekilde görülebilir. Nitekim bu durumun farkında olan Kazan Tatarları arasındaki tecdit hareketinin mühim mümessillerinden olan Musa Carullah (ö.1369/1949) aşikar bir şekilde Vehhâbiliğe hayrandır:

"İslâm tarihinde Vehhâbîlik hareketi oldukça eski bir harekettir. İslâm milletlerinin intibahları tarihinde en evvelki, en bereketli büyük bir himmet idi. Oldukça kuvvetli bir cihad idi. Vehhâbîlik fikrinin en evvelki mucidi, on üçüncü asr-ı hicrinin büyük müctehidi, on üçüncü yüz yılın güzel müceddidi Muhammed b. Abdülvehhâb... Necd küt'asında Muhammed b. Abdülvehhâb himmetiyle tesis kılınmış hükümet, Hilafet-i Raşide numûnesi idi... Vehhâbîlik İslâmiyeti Hilafet-i Raşide asrına, evvelki cihad asırlarına iade edip Hilafet-i Raşide asrı gibi ehl-i İslâm'ı müstakil etmek idi. Bid'atlardan, batıl akidelerden İslâmı tahlis yoluna ictihad idi. Vehhâbîlik filvaki İbn Teymiye'lerin mezhebi idi". (Kanlıdere, 1997: 37).

Carullah'ın tasvir ettiği bu anlayışın idrak edildiğine dair işaretler, Carullah kadar olmasa da Hüseyin Kâzım'da çok belirgindir. Vehhâbiliğin tasfiyeci bir tutumla tek tip bir İslâm anlayışını savunması Hüseyin Kâzım'ın bakışlarını Vehhâbiliğe çevirmiş olabilir. Zira Hüseyin Kâzım'a göre Vehhâbîlik, müslümanlığın yok olmaya doğru gittiği bir dönemde ifrat ve bid'at

¹⁷ Akif'in Necd Çöllerinde, Medine'de Vehhâbîlerle karşı karşıya gelmesi için bkz. Feridun Kandemir (1991), *Medine Müdafaaı, Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*, İstanbul, s. 332-358.

¹⁸ Mısır, 1325.

¹⁹ İstanbul, 1332.

addedilen bazı âdetleri ve itikadları ortadan kaldırarak, bugün için geçerliliğe sahip yegâne mezhep olan Ehl-i Sünnet-i Hâssa'yı, müteahhürin-i Selefiyye'yi ihyâ ederek dînin ana kaynaklarına dönmek maksadıyla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Hüseyin Kâzım'ın savunduğu müslümanlık anlayışının içeriğine ilişkin pek çok unsur aşağı yukarı Vehhâbî düşüncesinde kendini gösterir. (Hüseyin Kâzım: Yazma: 79-127).

Hüseyin Kâzım'ın dönem içerisindeki hususiyeti şudur: Yöneticilik tecrübesinin tabii bir neticesi olarak, bütün düşünce akımlarıyla içli dışlıdır. Bu tecrübenin Hüseyin Kâzım'a meseleleri kendi şartları çerçevesinde etraflı bir şekilde mütalaa etmeyi öğrettiği muhakkaktır. *10 Temmuz İnkılabı ve Netayıcı* isimli eserinin bir mütemadisi olmak üzere, Suriye ve havalisindeki müşahade ve tespitlerinin delaletiyle Vehhâbîlik hadisesini tetkike girişmiş, neticede de devletin kaderiyle alakadar olmak meselesi nedeniyle din tasavvurunda Osmanlıyla Vehhâbîliğin nasıl ve nereye kadar mutabık olabileceklerini göstermek istemiş olabilir. Şunu da istidrat kabilinden soralım: Hüseyin Kâzım'ın Suriye ve havalisinde bulunduğu dönemlerde Vehhâbîlerle teması olmuş mudur, eğer olmuşsa ne düzeydedir? Bu süale cevap vermek güçtür.²⁰ Ancak onun Vehhâbîliği ilk elden tanıdığı da muhakkaktır.

Öte yandan İslâmî düşünceye, İslâmî ilimlere ilişkin birikimin tamâmen Araplar tarafından vücûda getirildiği düşüncesi de Hüseyin Kâzım'ı İslâm'ın hâl-i hâzır dünyâya hitâb edebilmesi için vazgeçilmez olarak telakki ettiği ihyâ hareketini ancak Arapların gerçekleştirebileceği şeklinde bir kanaate ulaştırmış olabilir. Ona göre "Türkler arasında herşeyin olduğu gibi, müslümanlığın da kaba bir "taklîd"inden başka bir şey yoktur." Hüseyin Kâzım'ın tenkîd sıralamasında önplanda yer alan "sûfiye tarikatları" özellikle de sûfiyenin gulâtından ma'dûd olan akîdeler de en ziyâde Türkler arasında intişâr etmiştir. Oysaki Araplar sahâbe ve tâbiünden sonra "akâid-i İslâmiyyeyi intizam altına" aldıkları gibi, İslâmî ilimlerde, fıkhıta, tefsirde, hadiste, akâidde ve kelâmde en mühim eserleri İranlılarla birlikte vücûda getirmişlerdir. "Fihakîka", der Hüseyin Kâzım Kadri, "bunların arasında Zemahşerî, İbn Sinâ, Buhârî gibi aslen Türklüğe mensûb birkaç zâta tesâdüf olunuyorsa da, bunların hars ve medeniyet itibâriyle Araplar arasında sayılmaları zarûrîdir".

Her şeye rağmen şu ifade edilmelidir ki siyâsî açıdan karşıt olmaya mukâbil, dîni çerçevede Osmanlıya bağlı olduğu muhakkak olan Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbî hareketini savunmasını dönemden kaynaklanan bir problem olarak değerlendirmek imkân dâhilinde olmakla birlikte, izâh etmek kolay olmasa gerektir. Çünkü Osmanlıya karşı çıkan Vehhâbîlerin aksine, Vehhâbîliği dini açıdan müdafaa eden Hüseyin Kâzım'ın verdiği mücadeleler hep Osmanlı Devletinin birliği / bekası etrafındadır. Hüseyin Kâzım'da esas olan; dağılan devleti fikri ve siyâsî anlamda toparlayacak unsurları yakalamaya gayret ederek, devlete bir hayat sahası açıp, devletin yaşama çarelerini temin etmektir. Vehhâbîlerin ise hedeflerinde Osmanlılar, dolayısıyla Müslümanlar ilk sırada yer almışlardır.

O halde iç hayatı ve kıymetler dünyası itibarıyla ve şahsiyetini Osmanlı'nın nizam verdiği bir çerçevede ikrar etmesinden dolayı Hüseyin Kâzım bir Vehhâbî değildir. Ferdi hayatına nizam veren unsurların Vehhâbîlikle uzaktan yakından alakası yoktur. Mevlana ve *Mesnevi* aşığı olması, vefatından önce kabrini yaptırıp, zaman zaman içinde tefekkür âlemine dalması bu hususun şahididir. Onun Vehhâbî olmadığına bir delil de Vehhâbîlerin tavizsiz, toptan karşı çıktığı İbnü'l-Arabî'ye hayranlığını izhar etmesidir. Ama Hüseyin Kâzım müdafaa ettiği fikirlerin, hiç şüphesiz Vehhâbîlerin savunduğu düşüncelerle mutabık olduğunun da idrakindedir.

O dönemde Vehhâbîlerin tasavvur ettiği tarz bir İslâm anlayışıyla ayakta durulabileceğine inanmış olan Hüseyin Kâzım, hakikaten Osmanlı otoritesini sarsmak amacıyla Avrupalıların Vehhâbî eğilimine arka çıktığını görmezlikten mi gelmiştir, yoksa fark edememiş midir? Biz bittabi birincisine mütemayiliz. Çünkü Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbî hareketinin siyaseten tekabül ettiği mevkinin farkında olmaması imkânsızdır. Muhtemelen Vehhâbîliğin

²⁰ Hüseyin Kâzım'ın bölgede bulunduğu yıllarda bir araya gelerek görüştüklerine dair bir bilgimiz olmasa da Reşid Rıza'nın 1908-1920 yılları arasında Suriye'de fikrî/siyâsî muhtelif faaliyetlerde bulunduğunu biliyoruz. bkz. Reşid Rıza (2001), *Rihletan İla Suriye 1908-1920*, Harraraha ve Kaddema leha Zuheyr Ahmed Zaza, Beyrut el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr.

dini yönünü kurtarma/vurgulama pahasına siyâsî cihetini ihmal ederek görmezden gelmektedir. Hüseyin Kâzım'ın esas manada fikirlerinin teşekkül ettiği dönemde, Vehhâbî hareketinin oturduğu/oturtulması gereken yerin farkında olanlar da, bu cereyanın dini yönünü, bilinçli veya bilinçsiz, görmezden gelmişlerdir. Vehhâbîlikle alakalı olarak büsbütün başka yollardan yürüyen Hüseyin Kâzım ve İslâmcıların paradoksal olarak hem zayıf hem de kuvvetli tarafı bu, yani, Vehhâbîlikle ilgili bazı hususları görmezden gelmeleridir.

Eğer bütün bu değerlendirmeler kabul görecektse o vakit şunu da rahatlıkla söyleyebiliriz: Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbîliği müdafaa etmesi tabii şartlar içinde oluşmuş bir hadise değildir.

Zevk ve meşreb itibarıyla Vehhâbî olması muhal olan Hüseyin Kâzım'ın eseri, muayyen hudutlarda tutmakla birlikte, dini çerçevede çok sıkı bir Vehhâbîlik müdafaa'sıdır. Cevdet Paşa'dan yaptığı alıntılarda da görüleceği gibi; Paşa'yı yer yer beğenen, ama daha ziyade mukayeselerle tenkid eden Hüseyin Kâzım'ın tenkidlerinde kullandığı üslub, bazı cihetlerden Cevdet Paşa'nın tashihi olarak telakki edilmeye müsaid bir intiba bırakıyor. Hem Cevdet Paşa, hem de Hüseyin Kâzım, Vehhâbîliğin zuhurunu Osmanlı devlet erkânının zamanında alınması gereken zaruri tedbirleri almaması yüzünden meydana çıkan 'tabii' bir hadise sûretinde ele alır. Ancak Hüseyin Kâzım'a göre, esas manada Vehhâbîliğin zuhuru; tarihi ve içtimai zaruretlere bağlıdır.

Onun Paşa'ya yönelttiği en büyük tenkid *Tarih-i Cevdet*'in de zamanının siyaset telakkisiyle şaibedar olduğu hususudur: Hüseyin Kâzım'ın kaleminden okuyoruz:

"Cevdet Paşa [öl.1312/1895] diyor ki: 'Ol vakit Necd 'urbânı zulumât-ı cehl u nâdânî içinde kalarak kendilerinde İslâm'ın yalnız resmî ve imânın hemen bir ismi kalıp merkâmun (Abdülvehhâb'ın) sözlerini redd ü kabûle mehak olacak malûmât olmadığından kimi Şâm-ı Şerîf'te tahsil-i ulûm etmiş ulemâdan bir zât olduğu cihetle sözlerini kabûl eder ve kimi tâbi oldukları mezheb-i Hanbelî'ye muhâlif görünmek hasebiyle ona Müseylimetü'l-Kezzâb nazarıyla bakarmış'.

Paşa'nın bu sözlerinde bir hakikat ve esas aramak beyhüdedir ve Muhammed b. Abdülvehhâb'a -rahumehullah- Müseylimetü'l-Kezzâb nazarıyla bakıldığını söyleyen yalnız kendidir. Bu zât tarafından neşredilen ahkâm-ı diniyye ve i'tikâdiyyenin, mezheb-i Hanbelî'ye muhalefetten bahsetmesi de bu mes'eleyi ciddî ve esaslı bir sûrette tetebbû'a lüzûm görmediğini ve bir 'vakânüvis' sıfatıyla işittiği ve muhâberât-ı resmîyede tesadüf ettiği sözleri de hakikat addederek tarihine yazdığını bildirir. Hâlbuki, asrının en büyük din âlimlerinden olan Cevdet Paşa'nın -rahumehullâh- bu mühim meselede, âdî müverrihlik ve daha doğrusu "Vakânüvis"lik sıfat-ı ârzıyyesinden insilâh ederek Teâlim-i Vehhâbîyye'nin mâhiyet-i diniyye ve şer'iyyesini etrafıyla muhâkeme etmesi lâzım gelirdi... Yazık ki bütün tarihlerimiz, yazıldıkları asırların siyâsetleriyle şâibe-dârdır". (Hüseyin Kâzım, Yazma: 4-5).

Cevdet Paşa ile Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbîlik tasavvurundaki en mühim fark şudur: Cevdet Paşa her şeyden önce Vehhâbîliği siyâsî bir problem olarak ele alır. Osmanlı Arşiv kaynaklarıyla mutabık bir surette Vehhâbîliği Hâricî gürûhunun yıllar sonra tekrar "tuğyânı" olarak değerlendirir. (*Tarih-i Cevdet*, 1309: VII, 191-193-201; V, 36; VI, 124; II, 72). Cevdet Paşa'nın fikirleriyle Batılı müelliflerin düşüncelerini bu bağlamda mukayese etmek hadisenin içyüzünün nerelere uzatılabileceğinin ipuçlarını taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin Selef'in algılamış olduğu tarzda değil de asırlar boyu gelişmiş olduğu şekliyle Sunnî islâm inancını muhafaza etmeye çalışmasından ve Avrupalılaşıma yönünde reformlara girişmesinden dolayı Vehhâbîlerin egemen güç olan Osmanlı topraklarına saldırısının gerekçesinin dinî olduğu iddia edilse de bu ancak zahiri boyut itibarıyla hakikate muvafık addedilebilir. Vehhâbîlerin uyanış hareketinin sadece dinle sınırlı olduğunu iddialarının aksine hadisenin hakiki vechesi bunun tam tersinedir. Nitekim Vehhâbîlerin dini tadilat yapmaktan ziyade Osmanlıların hâkimiyetini Arap yarımadasından kaldırmak gayesini güttüklerini Yusuf Akçura şöyle ifade ediyor:

"Vehhâbî hareketi zannımızca milli bir Arap hareketidir; bugünkü neticeleri de, bu nokta-i nazarıımızın haklı olduğunu ispat eder. Umumiyyetle Vehhâbî hareketi, o zaman hâkim olan İslâm telakkisini protesto ederek başlayan sırf dini bir kıyam mahiyetinde telakki edilir. Zahiren bu doğrudur; fakat Sırp ve Yunan hareketleri de o hareketlere iştirak edenlerin azim ekseriyeti nazar-ı itibara alınırsa, İslâm hâkimiyetine karşı kıyam eden ve Hristiyanlığı galip getirmek isteyen dini hareketler addedilmek lazım gelir. Vehhâbî hareketi, mezhebi ve dini esaslara istinaden, Türk

hâkimiyetini tanımamak ve Arabistan'da bir Arap devleti tesis etmek gayesini istihdaf etmiş ve hareketin ibtidalarında bile bir müddet için buna muvaffak olmuştur". (Akçura, 1940: 22-23-25).²¹

Vehhâbilîği dini bir hadise gibi ele alan Hüseyin Kâzım ise, hadisenin siyâsî tarafına bazen sadece değinip geçer, bazen de satır aralarında işaret eder. Mesela o, Vehhâbîlerin arkasında İngilizlerin olduğuna işaret ederken sanki Vehhâbilikle ilgilenenleri, sadece uyandırmakla yetinmek ister gibidir. Ancak Hüseyin Kâzım Vehhâbilîğin siyâsî tarafına, hadiseyi İslâm tarih tecrübesine istinad ettirerek işaret etmekten geri durmaz. Hüseyin Kâzım'a göre bir dinî hareket olan Vehhâbilik, müstakil bir mezheb şeklini alarak yayılmasını siyâsete borçludur. Ona göre h. III. asırdan sonraki ihtilafların arka planında hep siyâset ve hilâfet nüfûzları etkin olduğu için, Vehhâbilîğin de siyâsetle içli-dışlı olarak intişârı İslâm târih tecrübesiyle uyumludur. (Hüseyin Kâzım, Yazma: 4-5). Cevdet Paşa ile Hüseyin Kâzım'ın bu iki zıt fikir ve duruşu zahiren büyük bir ayrılıktır. Esasta ise bize göre birleşirler. Zira her ikisinin de maksadı bu 'gaile'yi tahlil ederek çözmeye çalışmaktır.

Vehhâbî hareketinin yozlaşmayı, toplumun ahlâkî açıdan çöküşünü düzeltmek amacıyla İslâm toplumunun bizâtihi kendi vicdânından doğduğu iddia edilse de yol açtığı neticeler itibariyle bu hareket İslâm tarih tecrübesiyle uyumlu, onunla örtüşen bir mahiyet arz etmemektedir. Bu yönüyle Vehhâbilik kendine mahsus bir harekettir. Arka planında İbn Teymiyye de olsa bu fikriyatın, bu tavrın tarihini İslâm tarihinin gerilerine doğru götürmek çok güçtür. Bu, yeni, bid'at bir tavidir. Bu hareket bu tarafıyla siyâsî ortamı büyük oranda etkilemiş ve diğer ıslah hareketlerinden ayrılmıştır.

Vehhâbîlerin nokta-i nazarından, tarihte emsallerinin olmaması kendileri için bir meziyettir. Onların bütün gayesi; Kur'anî vahiy tamamlandığından bu tarafa devam eden dini pratikleri değil; fıkıh, kelam ve tasavvufun kompleks ve muğlak yapısını ortadan kaldırarak İslâm'ın iki ana kaynağı olan Kur'an ve sünnet'e doğrudan ulaşmaktır. Bu ne anlama geldiğini Aziz el-Azmeh şöyle ifade ediyor:

"Bütün köktendinci akımlar gibi Vehhâbî öğretisi de, bir ihya tarzında oluşturulmuştur. Peygamber'in ve sahabe'nin örnek hareketlerini ayrıntıları ile belirlemeye ve bu örnekleri reformun ilkeleri olarak kullanmaya çalışmaktadır. Vehhâbîlere göre, doğru davranışın esasları bu örneklerde kaydedilmiştir. Bu örnek hareketlerin gerçekleştirildiği dönem ile bugün arasına giren tarih arızidir, kökeni kirletip bozmaktan başka bir işlev göremez, dolayısıyla ortadan kaldırılabilir, çünkü tarih toplumsal, siyâsal ve kültürel dönüşümler anlamına gelmez, yalnızca zamanın geçişi demektir". (Aziz el-Azmeh, 2003: 237.

"İlk bakışta kendilerini Vehhâbî olarak nitelendirmeyen pek çok Müslüman tarafından hiç şüphesiz paylaşılan bu hedefler takdire değer olarak değerlendirilebilir." (Algar, 2002: 10). Ancak Kur'an-ı Kerim'e bu dönüş saf ve sahih manada bir dönüş müdür, yoksa Vehhâbîlerin zihinlerindeki düşüncelere fiili karşılık bulma adına gerçekleştirilmeye çalışılan bir faaliyet ve çaba mıdır? Bize göre; Vehhâbîler kendi düşünce ve görüşlerine İslâm'ın tarihi tecrübesinin muvafık olmadığına idrakinde oldukları için tarihi İslâm'ın ötesine gitmek istemişlerdir.

Diğer taraftan Vehhâbilîğin bu yeni tarz din anlayışıyla Osmanlı egemen din anlayışına büyük oranda karşı olduğu hususu da izahtan varestedir. Avrupalı ve formasyonunu Batı'dan almış, Batılı yaklaşım tarzlarını benimseyen müelliflerin genelinin Vehhâbî hareketini bir tecdîd hareketi olarak önplana çıkararak savunmalarının arkaplanında da Vehhâbilîğin bu yeni din anlayışıyla Osmanlı merkezî otoritesini sarsma potansiyelini barındırması yatmaktadır.

İzah etmeye çalıştığımız hususları İsmet Özel, gayet sarıh ve vazıh bir dille meydana koyarak şöyle hülâsa ediyor:

"Avrupa devletleri, kapitalizm veya dünya sistemi İslâm dünyasında müslüman erkin geriletilmesi programını iki koldan uygulamaya soktu. Bir yandan Osmanlı topraklarının işgali,

²¹ Arap müellif Muhammed b. Abdulvehhâb'ın "da'vet"inin halis dini veya siyasi bir hareket olup olmadığını tartıştıktan sonra; "dinin devlet ve hayattan ayrılmayacağını ifadeyle esasında zimnen siyasi bir hareket olduğunu da kabul etmiş oluyor. Muhammed b. Abdullah Selman (1988), *Reşid Rıza ve Da'vet-i Şeyh Muhammed b. Abdülvehhab*, Kuveyt Mektebetü'l-Mualla, s. 56-59; Henry Laoust (1976) da Vehhâbilîğin "dinî-siyasi bir ıslah" hareketi olduğunu vurguluyor; *Nazariyyatu Şeyhu'l-İslam İbn Teymiyye fi's-Siyase ve'l-İctima'*, trc. Muhammed Abdülazim Ali, ta'lik Mustafa Hilmi, Kahire Darü'l-Ensar, I, 122; Vehhâbilîği "dini ve politik bir hareket" olarak niteleyen bir başka isim için bkz. Amselle, Jean-Loup (1987), "A Case of Fundamentalism in West Africa: Wahabism in Bamako", *Studies In Religious Fundamentalism*, Ed. Lionel Caplan, Macmillan Press, s. 79.

diğer yandan Osmanlı merkezi otoritesinin mahiyet değiştirmesi. Müslümanlarla meskun Osmanlı topraklarının işgali ile merkezi otoritenin mahiyet değiştirmesi programı aynı esas üzerine oturtulmuştu. İslâm dinine yeni bir yorum getirmek... Avrupa gücü sıradan sömürgecilik uygularken kendi kültürünün üstünlüğünü doğrudan sunduğu halde müslüman erkin geriletmesi bahis konusu olduğunda Avrupa kültürünün üstünlüğünü dolaylı bir sunuşla yani İslâmiyet'i değiştirme uğratma çabalarıyla yürürlüğe koymuştur. Sıradan sömürgecilik yerli kültürleri yok saymaya, müslüman erkin geriletilmesi ise İslâm kültürünün yeniden biçimlendirilmesine yöneliktir. İşte iki yöntem arasındaki fark budur.

Avrupalı güçler Mağrip'te Osmanlı otoritesini kırarak bir İslâmî yönelimi desteklemekte sakınca görmedi. Mısır'da merkezi yönetime rakip olacak bir Batılılaşmaya destek verdi ve Arap yarımadasında Vehhâbî eğilime arka çıktı..." (Özel, 1992: V, 152-153).

Burada bir istidrat yaparak şunu da vurgulayalım: İslâm'ı yorumlarken Batılı oryantalistlerle aynı temeller üzerinde kendisine bir hareket sahası açmaya çalışan Seyyid Ahmed Han Hind-Pakistan alt kıtasında 1850'lerde *Rah-ı Sünnet Der Redd-i Bid'at* ismiyle yazdığı reddiyede (Düzgün, 1997: 51). Şiâ'ya ve Vehhâbîlere karşı muhalif bir tavır sergilerken, bölgede İngilizlere karşı cihad ilan eden İslâmî hareketleri Vehhâbî yaftasıyla²² mahkum eden İngilizlerin siyasetine denk düşen bir duruş sergilemiştir. Görüleceği gibi Arabistan'daki Vehhâbîlik, Osmanlı'ya karşı siyasi bir isyan hareketi olduğu için tecdît ve ıslah hareketi şeklinde lanse edilip önplana çıkarılırken, Hind-Pakistan alt-kıtasında "Vehhâbî" olarak tavsif edilenlerin İngilizlere karşı çıktığı için modernistler de devreye sokularak tam tersi bir şekilde değerlendirilmiştir.

Nitekim bugün hadisenin bu tarafının idrakinde olmayan pekçok kişi Vehhâbîliği İslâmî reform hareketlerinin menşesine yerleştirmektedir. Mesela Şerif Mardin'e göre, Vehhâbî hareketi İslâm'ın orijinal "bozulmamış" kaynaklarına geri dönme teşebbüsü olan arındırmacılık (purism) açısından İslâmî modernist hareketlerle ortak karakteristiğe sahiptir. Fazlur Rahman'a göre de Ortaçağın otoritelerini tanımama ve ictihad üzerinde vurgu yapmasıyla bu hareket, fikren modern İslâm'ın yeniden doğuşuna katkıda bulunmuştur. Cemâleddin Efgânî (öl. 1314/1897)'nin ıslahatla ilgili, M. Abduh (öl.1323/1905)'un da bid'atlerle mücadele, ictihad kapısının açılması, kaynaklara dönüş ve tasavvufa karşı tavırlarında hadisenin menşesine selevin himayesine sığınan Vehhâbîliğin yerleştirildiği müşahade edilmektedir. Esas manasıyla "Selefiyye" akımıyla herhangi bir şekilde bağlantılı olan herkes için ilhâm kaynağı olduğu hususen vurgulanan Vehhâbîliğin anısını, müdafaa ettiği fikirlerle, Vehhâbî fikriyatını tahkîm edecek eserleri tahkîk ve neşrederek²³ hareketi yeniden ve daha güçlü bir sûrette inşâ etmeye gayret gösteren tavırlarıyla Reşid Rıza'nın canlı tuttuğu muhakkaktır.²⁴ İstidrat kabilinden şurasını da söyleyelim: Hüseyin Kâzım, Vehhâbîliği Ehl-i Sünnet çerçevesinde mütalaa ederken Reşid Rıza'yı referans alır. Reşid Rıza'nın da biraz daha muhafazakâr bir zaviyeden, İslâm modernizminin temel direği mesabesindeki Muhammed Abduh vadisinin ısrarlı bir takipçisi olduğu ve Mehmed Akif'in de Abduh'tan tercüme yapılarak Payitaht'ta onun fikirlerine sahip çıkan bir görüntü verdiği nazar-ı itibara alınırsa, hadisenin varıp dayanabileceği noktalar vazih bir surette görülebilir. Diğer bir problem ise Osmanlı hilafetini TBMM'nin Abdülmecid Efendi'nin siyasi gücünü elinden aldığı 1 Kasım 1922 tarihli karara kadar²⁵ "zarureten

²² Bölgedeki, Vehhâbî olarak tesmiye edilen hareketlerin başlangıçta İngilizleri desteklerken daha sonraları onlara muhalif bir tavır sergileyen duruşlarıyla alakalı olarak bkz. Ali Ashraf (1993), "The Wahhabi Movement and the British", *Khuda Bakhsh lectures: Indian and Islamic*, Zubayr Siddiqi ...[ve öte.], Patna Khuda Bakhsh Oriental Public Library, s. 417 vd.

²³ Tahkîk ederek neşrettiği pek çok eserin yanında sadece neşrettiği şu eseri tetkik ve tettebbü etmek bile bu hususta bir fikir verebilir. (1342), *el-Hediyyetü's-Summiyye ve't-Tuhfetü'l-Vehhâbiyye en-Necdiyye*, Mısır Matbaatü'l-Menar; Yine Reşid Rıza'nın Muhammed b. Abdülvehhab'ın eserlerini ve bu eseri tahkîm edecek hususiyetlere sahip bazı eserleri bir arada neşretmesi de bu husustaki tavrını vazih bir surette göstermesi açısından ehemmiyetlidir: Muhammed b. Abdülvehhab (1999), *Mecmuatü't-Teohid en-Necdiyye*, tsh ve tab. Muhammed Reşid Rıza, Riyad; bir başka örnek için bkz. Abdullah b. Abdurrahman Ebu Batin (1930), *el-Beyanü'l-Ezher: fi'l-Farki Beyne's-Şirki'l-Ekber ve's-Şirki'l-Asgar*, tashih ve genişleten Muhammed Reşid Rıza, Kahire Matbaatü'l-Menar..

²⁴ Reşid Rıza (1994), *Makalatü's-Şeyh Reşid Rıza: es-Siyasiyye*, thk. Yusuf Kazmacuri-Yusuf H. İbiş, Beyrut, IV, 1586-1620, 1631-1652, 1849-1856, 1882-1888, 1694-1703; a. mlf. (2001), *Rihletan İla Suriye 1908-1920*, s. 43-45; a.mlf. (1353), *el-Menar ve'l-Ezher*, Kahire, s. 29-33.

²⁵ Çünkü Reşid Rıza'ya göre; siyasi gücü elinden alınan, daha doğrusu dini unsurlarla siyasi otoritenin birbirinden ayrıştırdığı Abdülmecid Efendi'nin hilafetinin tekabül ettiği herhangi bir karşılık yoktur.

kendisine itaatın gerekli olduğu, zorbalıkla elde edilmiş bir hilafet çeşidi olarak²⁶ addetmesine rağmen meşru olarak telakki eden ve “İslâm hilafeti hükümeti”ni tecdüt etmede İslâm milletleri içinde en muktedir güç olarak Türkleri gören (Reşid Rıza, 1922: 8, krş. 76-77). Reşid Rıza'nın Vehhâbilîğin siyasi tavrı itibariyle Osmanlı karşısındaki durumunu, hilafetle alakalı müdafaa ettiği görüşler zaviyesinden herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmamasıdır.

Sathi, derine inmeyen birtakım değerlendirmeler, yüzeysel bazı benzerlikler nedeniyle, çağdaş İslâm düşüncesi hadisesinin merkezine Vehhâbilik yerleştirilmiştir. Mesela Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Medine'de bulunduğu dönem içerisinde, hocaları arasında yer alan Muhammed Hayat el-Sindi'nin talebeleri arasında Hindistanlı meşhur sufi ve fakih Şah Veliyyullah'ın olması, Vehhâbîlerle Alt-Kıtada Şah Veliyyullah'ın mirasından zuhur eden değişik tecdit hareketleriyle Vehhâbilik arasındaki muvafakat ve münasebetin kanıtları olarak telakki edilmiştir. Şah Veliyyullah'ın son derece zengin ve derin fikirleriyle Vehhâbilik mukayese edildiğinde çok ehemmiyetli bir farklılık göze çarpar. (Algar, 2002: 8). Yine bu bölgedeki ledünni tarafını tasavvufi unsurların oluşturduğu hareketleri, mesela Seyyid Ahmed'in *Mücahidin* hareketini, bu saha üzerine kalem oynatan pek çok isim Vehhâbî ismiyle tesmiye etmiştir. Bir kısmı da en azından bu hareketlere önyak olanların ilhamlarını Vehhâbîlerden aldığı kanatindedir. Bu yaklaşımları, sözkonusu hareketlerin sadece sufiliğe ve bazı gelenek, göreneklere karşı tavrılarını bile nazar-ı itibara alarak kabullenmek mümkün değildir. Bu muhitteki hareketler içerisinde ehemmiyetli bir mevki haiz olan Seyyid Ahmed Şehid; Kadiriye, Çeştiye, Sühreverdîye ve Nakşibendiye tarikatlarına intisap etmiş, daha sonra da Tarikat-ı Muhammediye'yi kurmuştur.

Tarîkât-ı Muhammediyye hiç şüphesiz peygamberi geleneğin ihyasını ve sosyo-dini reformu hedefleyerek, cihad kavramına sahip çıkmış ve ictihad'a olan ihtiyacı vurgulamıştır. Vehhâbîlerin de hedeflerinin aynı olduğu söylenebilir. Ancak kime karşı cihad ve ne üzerine ictihad. Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'ne karşı 'cihad' ve İslâm tarih tecrübesini paranteze almak ihtiyacıyla ictihad.

Görülebileceği gibi, vermiş olduğumuz bu iki örnek bile Vehhâbilîğin kendisinden sonraki bir kısmı hala aktif olan reform hareketlerinin menşei teşkil ettiği telakkisini, tashihe muhtaç hale getiriyor. İslâm dünyasında sonradan yükselişe geçen hareketlerle Vehhâbilik arasında, genetik bir münasebet sözkonusu değildir. Bu hareketlerdeki Vehhâbî düşünce tarzının göreceli hâkimiyeti çok yakın zamanlarda ortaya çıkan bir hadisedir. Bu Vehhâbilîğin başlangıçtaki zuhuruyla alakalı olmayan, tecdid hareketleri çerçevesinde meydana çıkan sempatiye paralel beklenmedik bir değişikliktir. Hamid Algar hadisenin bu tarafını şöyle vadediyor: “Bütün bu reform hareketleri, tabiatları itibariyle, zuhur ettiği zamanın hususi bağlamı içerisinde bir istisna, bir dalalet, nihayet bir 'anomalî' olarak değerlendirilmesi gereken Vehhâbilikten son derece farklıdır”. (Algar, 2002: 4-5). Esasında reformcular hedef ve istikamet olarak İslâm dünyasını ayağa kaldırmayı düşünürlerken Vehhâbîler bu hedefi gerçekleştirebilecek potansiyeli haiz tek merkez olan Osmanlı Devleti'ni karşılıklarına almışlardır. Formasyonunu Batı'dan alanların Vehhâbilikten mülhem harekete geçtiğini iddia ettikleri Cemaleddin Afgani'nin; (ö.1314/1897) merkezin Osmanlı/İstanbul olduğunun şuur ve idraki içerisinde kendisine bir hareket sahası açmaya çalışması bile hadisenin çok cepheli olduğunu meydana koymaktadır.

Cevdet Paşa'yla Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbilik telakkisi ele alınırken üzerinde durulması gereken hususlardan bir tanesi de Vehhâbilikle Ehl-i Sünnet arasındaki irtibattır. Vehhâbilîğin Ehl-i Sünnet'le nasıl ve nereye kadar örtüşeceği hususu üzerinde hiç durmayan Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Vehhâbilik Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e tamamen muhalif bir mezhebdir:

“Şeyh-i Necdî altı yüz seneden beri nâs dalalette kaldı, şimdi ehl-i İslâm denilen tavâif hep müşriktir, demleri heder ve malları muvahhüdûna(yani kendi mezhebinde olanlara) helaldir diye halkı idlâle kıyâm” [etti.] “Mel'ûn şeyh-i Necdî bunca asırdan beri gelip geçmiş olan bu kadar 'ulemâ-yı a'lâmı tahlil ettiği kanaat etmeyip kibâr-ı Ashâb-ı kirâmdan nice zevatı tahtıye cüret

²⁶ Reşid Rıza'nın hilafete dair görüşleriyle alakalı bir değerlendirme için bkz. Suat Mertoğlu (2005), “Reşid Rıza'da Hilafet Düşüncesi Bir Kronoloji ve Tahlil Denemesi”, *Hilafet Risaleleri: Cumhuriyet Devri* içinde, İstanbul 2005, s. 44-93.

eylemiştir... Bir muta'assıb-ı mudill-Necdî müctehid-i mutlak olmak davasıyla çıkıp da bu kadar ashab-ı kirâmı tahtie eylesi nasıl fahiş bid'at u dalâlet olduğu derkârdır ve Müseylimetü'l-Kezzab'ın yerinde zuhur etmesi ve Müseylime muharebesinde şehid olan ashab-ı kirâmın kabirlerini hedm eylesi kazıyeleri Müseylimetü'l-Kezzâb'a bi'se'l-halef olduğuna şahid-i adil olduğu ednâ mülahaza ile malum olur. Az mütalaa etseydi kendisi dahi bunu tafattun edebilirdi. Ammâ ne çare Cenâb-ı Hak bir şahsın basar-ı basiretini kaparsa güneş gibi zahir olan şeyleri derk u teşhîs edemez". (Tarih-i Cevdet, 1309: VII, 182, 190).

Cevdet Paşa'nın Vehhâbilere karşı geleneksel İslam siyaset telakkisinin kavramlarını kullanan sert üslubu, deruhte ettiği vazifeyi müdrük olarak nazar-ı itibara alınırca tabii addedilebilir. 'Müseylimetü'l-Kezzab'ın havalisinde 'fesâd u bid'at'i ve 'mezheb-i batılı' ile 'huruc' eden 'harici', 'şaki', 'mel'un' ve 'bağı' Muhammed b. Abdulvehhâb'ın 'hareket-i bâğiyesi'ne dair Cevdet Paşa'nın şu ifadeleri, Vehhâbilğin İslâm tarih tecrübesindeki mevkiini çok sarih ve vazih bir sûrette meydana koymaktadır: Vehhâbiler "her hususu esasından tebdil ve tağyir edip ref'-ı bid'at dâ'iyesiyle birçok bid'atlar ihdâs etti". (Tarih-i Cevdet, 1309: II,72-74; VI, 121; VII, 212).

Hüseyin Kazım'a göre ise; "Vehhâbilik, akâid-i Hanbeliyye'nin az çok tevsî' u teşmîlinden ve bu nokta-i nazardan mezâhib-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat'ten başka bir şey değildir". (Hüseyin Kâzım, Yazma: 3). Her ne kadar Hüseyin Kâzım, Vehhâbilği Ehl-i Sünnet'in bir mütemadisi olarak telakki ediyorsa da, fiiliyatta bunun vakiya mutabik olduğunu söylemek imkân dâhilinde gözükmüyor. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın vücud verdiği inanç, pratikler ve anane ulema tarafından Ehl-i Sünnet ve'l- Cemaat çerçevesi içerisinde mütalaa edilemez. Vehhâbilik eğer mutlaka Sünnilik kategorisi içerisinde değerlendirilecekse bu, ancak, Sünniliği Şii olmayanları ihtiva eden bir şemsiye kavram olarak telakki etmekle mümkündür. (Algar, 2002: 2-3).

Hüseyin Kâzım'la Cevdet Paşa arasındaki diğer bir fark da Vehhâbilğin İbn Teymiyye ile İbn Kayyim'in mütemadisi olarak telakki edilip edilemeyeceği meselesidir. Cevdet Paşa Vehhâbilerin kabir vs. gibi meselelere bakışını verirken İbn Teymiyye'nin "şer'an memnû" olarak telakki ettiği hususları onların tekfir noktasiyan taşdıklarını vurgulayarak aralarındaki irtibatın devamlılık ekseninde mütalaa edilemeyeceğini kat'i bir dille meydana koyar. (Tarih-i Cevdet, 1309: VII,189; VIII,272).

Hüseyin Kâzım'a göre ise Vehhâbilik, İbn Teymiyye ile İbn Kayyim'in devamıdır. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın amacı Asr-ı Saâdet'ten sonra ihdâs olunan bid'atleri ortadan kaldırarak dini ilk/saf şekline döndürmekten ibârettir. "Muhammed b. Abdulvehhâb'ın tâkîp ettiği gâye, 'ibâdetde ihlas'dan başka bir şey değildir. Onun bu maksadla ifrât ve şiddet göstermiş olduğunu da kabûl edebiliriz. Fakat, îzâh ettiği akîdeleri küfr ü dalâle nisbet de ifrâtın diğer bir tarzıdır". Zira dört büyük imam ittifakla usûl-i dinde kendilerine ictihadla muhâlefet edenleri mazûr görmeyi bir esas olarak kabûl etmişlerdir. (Hüseyin Kâzım, Yazma: 3, 79-127).

Vehhâbileri çok sert bir sûrette tenkîd ederek onların tekfirine taraftar görünen Cevdet Paşa'ya bu noktada Hüseyin Kâzım;

"Küfür ise ancak Cenab-ı Hak'ın vücûd-ı vahdâniyeti gibi zarûrât-ı dîniyyeyi ve risalet-i nebevîyyeyi ve namazın farziyyeti gibi umûr-ı zâhireyi inkar ile olur. Yoksa Resûl aleyhisselam'ı mukırr olan Müslim bir şüphe-i hafifeye müstenid oldukça tekfir olunamaz. Zira Ehl-i Sünnet ve Cemaat mezhebi İslam'a müntesip olanları tekfirden tehâşî ve ihtirâz etmektir. Binaenaleyh eimme-i ehl-i bid'atin zararlarını def' için katillerini emretmekle beraber kendilerini tekfir etmezlerdi"

şeklindeki kendi sözlerini hatırlatır, mevzu Vehhâbilere gelince Paşa'nın taraflı davrandığı imâsında bulunur. (Hüseyin Kâzım, Yazma: 127-128).

Cevdet Paşa'yla Hüseyin Kâzım arasındaki tartışmalarda da görüleceği gibi Vehhâbilerin İslâm tasavvurunda devamlı sûrette bakılan ve yoklanan ufuk İbn Teymiyye'dir. Vehhâbilikle İbn Teymiyye arasındaki münasebeti şu şekilde tayin edebiliriz: Fikri temel itibariyle Vehhâbî hareketinin zeminini İbn Teymiyye teşkil etse de, Vehhâbiler düşüncelerini inşa ettikleri bu zemini idrakten mahrum bir halet-i ruhiye sergilemişlerdir. İbn Teymiyye'nin düşünceleri, zaman ve zemininden koparılmış, vülgarize edilerek fiiliyata geçirilmiştir. Mesela

'tevhid' ve 'emir bi'l-ma'ruf nehiy 'ani'l-münker' kavramlarının Vehhâbilikteki algılanış tarzı İbn Teymiyye'nin bu kavramlara ilişkin formülasyonunun tekrarından ibaret olmasına rağmen İbn Teymiyye'nin bütün bu teorik ifadeleri Vehhâbî pratiğinde bambaşka bir vadiye intikal etmektedir. Esasında Hüseyin Kâzım da; 'Vehhâbilik İbn Teymiyye'yi biraz daha sert bir üslubla hayata taşımanın adıdır' tarzında özetlenebilecek anlayışıyla, satır aralarında, Vehhâbilik İbn Teymiyyeden farklı bir yerde durduğunu kabul etmektedir. Diğer taraftan Vehhâbilikle İbn Teymiyye arasındaki münasebetlerde, genellemelerle malul hale düşmemek için vurgulanması gereken bazı hususların olduğu da muhakkaktır. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Medine'de kaldığı dönem içerisinde, kendisini İbn Teymiyye'nin görüşlerine vakfettiği, düşüncelerini Selefî bir zeminde inşa ederek, nazari manada pek çok hususta İbn Teymiyye'yi dönemine taşıdığı doğru olmakla birlikte İbn Teymiyye'nin, Muhammed b. Adülvehhâb'la kıyaslandığında çok derin, dikkatli ve velud bir mütefekkir olduğu ortadadır.

İbn Teymiyye'yle Muhammed b. Abdülvehhâb arasındaki bir diğer farklılık şudur: İbn Teymiyye her ne kadar yaşadığı zamanın sufilerinin şirk ve dejenerasyon olarak telakki ettiği bazı düşüncelerine karşı çıkmış olsa da Kâdirî tarikatına müntesip bir kimse olarak tasavvufu tamamen reddetmez. Buna mukabil Muhammed b. Abdülvehhâb ise; hayatının başlangıç yıllarında mutasavvıfane bir eda ve seda tutturmasına rağmen tasavvufun sadece bazı tezahürlerine değil, çok geniş bir şekilde köklerine ve dallarına da karşı çıkar. Onlar diğer düşüncelerinde olduğu gibi İbn Teymiyye'nin tasavvufa karşı bakış açısını daraltarak, tasavvufun neredeyse bütününe mahkûm edecek bir derekeye düşürmüşlerdir. İslâm'ı kendi realitelerine ve hayatlarına hapseden Vehhâbîler'in hakim vasıfları ve İslâm'ın tarih içerisinde vücut bulan tarafına yaklaşımları en sağlam ve sahih surette bu mevzudaki yıkıcı tavırlarında görülebilir. Cemiyete nizam verme amacıyla meydana çıkan bir hareketin; insani idrakin bütün ihtiyaçlarına kâfil olarak toplum hayatına ideal bir nizam verecek unsurlarla yüklü olan tasavvufa toptan karşı çıkmalarını başka türlü izah kabil değildir.

Vehhâbilik esasen köksüz bir harekettir. Muhtevası itibariyle Necd hariç hiçbir yerde karşılaşılmayan bu hareket bu açıdan İslam tarihinde ehemmiyetli bir emsalden mahrumdur.

Vehhâbî hareketini ele alış maksadları itibariyle Cevdet Paşa'yla Hüseyin Kâzım'ın aynı çizgide oldukları hususu ise izahtan varestedir. Hüseyin Kâzım'ın zaviyesinden Cevdet Paşa'yı teyid eden unsurlara şu hususlar örnek olarak gösterilebilir: Hüseyin Kâzım'a göre Vehhâbî hareketinin siyâsî açıdan bölgede etkin olmasının en önemli sebebi Osmanlı Hükûmeti'nin bölgedeki temsilcisi olan şeriflerin hükûmeti yanlış yönlendirerek hükûmetin hâdisenin sâiklerini anlayamamasına sebep olmalarıdır. (Hüseyin Kâzım, Yazma: 9). Söz konusu husus Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki belgelerle de mutabıktır. Buna göre, meselâ o dönemde, Vehhâbîlerin şeyhi olan Muhammed b. Abdülvehhâb'ın "Hanbeliyyü'l-Mezheb, Eş'ariyyü'l-İtikad ve mutaassıb ve mutasallıb bir kimesne olduğuna binâen Mekke-i Mükerrreme Şeriflerinin evzâ' ve etvârlarını takbîh ve inkâr" eden, ayrıca onların Zeydî olduklarını söyleyerek taddil ve ikfâr eden bir kişi olarak tavsif edilmesi mezkur zâtla ilgili bilgilerin çarpıklığını gösteren iyi bir örnektir. Öte yandan bu durum Osmanlı merkezi hükûmetine yalan yanlış bilgi verilmeye çalışıldığını da göstermektedir. Nitekim yapılan tahkikatlar Mekke Şerifinin şikâyetlerinin nefsâniyyete mebnî olduğunu ortaya koymuştur.²⁷

Yine Hüseyin Kâzım Osmanlı Devletini suçlarsa da Vehhâbilik'in siyâsî bir hareket olduğunu ima ederek Cevdet Paşa'yla aynı çizgide buluşur. Buna göre; Osmanlı'nın bölgede önemli bir yer edinen "günün birinde ihdâs-ı kuvvet ve mevcûdiyyet etmeleri muhtemel bulunan" Necd halkını kendi haline bırakması İngilizlerin bölgeye gelip Vehhâbîlerle bağlantı kurmalarına sebebiyet vermiştir.

Hüseyin Kâzım, "Hicaz'da kesb-i istiklal ve muahharan ilân-ı hilâfet eden" İngilizlerin müttefiki Şerif Hüseyin'le "İngilizlere karşı muhâsım bir vaziyette" bulunmayan Necd Emîri

²⁷ Bkz. BOA, HAT, 3826. Kemal Karpat'a (2004) kulak verecek olursak Osmanlı merkezi hükûmeti "Vehhâbîleri bastırmak için resmen Eş'ari dogmayı benimser" görünmektedir. bkz. *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Ş. Yalçın, İstanbul, s. 38. Bu durumda Vehhâbilik'in zuhur ettiği muhitten yazılanlar da Vehhâbîlerin Eş'ari öğretiye mensup olduklarını iddia etmiş olmakta, dolayısıyla Osmanlı merkezi hükûmeti siyasi istikametini Vehhâbilik'e dair bölgeden gelen verilere bağlı olarak tayin etmektedir.

İbn Suûd arasında ortaya çıkan meselenin, dolayısıyla Vehhâbîlerin Hicaz'a karşı yaptıkları askerî hareketin sebeplerini ve Arab Yarımadası'nın "vaziyyet-i hâzırâsını" ele alırken bu meselenin, daha doğrusu "asırlardan beri Cezîretü'l-Arap'ta hüküm süren hâl-i fevzânın esbâb ve sevâkı" Araplar arasında eskiden beri me'lûf olan "münâza'at ve ihtilâfât-ı kavmiyye" olduğunu ifade etmektedir. Bu ihtilaf Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi te'sîr ve nüfûzu büyük olan zevâtın zamânında sükûnet bulmuş olsa bile, daha sonra çok daha şiddetli bir şekilde meydâna çıkmıştır. "Âl-i Hâşim'in kazandığı rüçhân u tefevvuku çekemeyen diğer Kureyş âileleri, riyâseti ellerine geçirmeye hâris ve münhemik idiler. Diğer kabâil-i Kureyş'in kazandığı imtiyaz-ı siyasî ve dinîye tahammül edemediler". Bu husus gözönüne alındığı zaman, diyor Hüseyin Kâzım, Melik Hüseyin'in halîfeliğini ilân etmesinin Araplar arasında yeni bir ihtilaf kaynağı olması çok tabîî karşılanmalı, dolayısıyla ne Yemen'de bağımsızlığını ilân eden İmam Yahyâ'nın ne Asîr kabîlelerinin ne de Irak'taki Şîî kabîlelerin Hâşimî hükûmetine karşı ilelebed sadâkat göstermeleri beklenmelidir. (Hüseyin Kâzım, Yazma: 53, 57, 65). Müellifin bu ifadelerinin satır aralarına nufuz edildiğinde Vehhâbîliğin arka planında kavmî ihtilafların olduğu neticesi ortaya çıkıyor. Fakat Hüseyin Kâzım bunu doğrudan değil de sansür ederek dile getirmeyi tercih etmektedir.

Devrin Vehhâbîliğe dair bütün bu görüşlerini verdikten sonra Hüseyin Kâzım'ın çalışmasının ehemmiyeti daha vazîh bir surette meydana konulabilir. Döneminin düşünce akımlarının hiçbirine mensup olmasa da, her biriyle içli dışlı olan Hüseyin Kâzım'la ilk defa Vehhâbîlik, etraflı bir şekilde ele alınmış, bu devirde müdafaa edilen İslâm anlayışının, en esaslı tarafıyla Vehhâbîlikle de örtüştüğü zımnen meydana konmuştur. Modern İslâm düşüncesinin zeminine yerleştirilmeye çalışılan Vehhâbîlikle İslâm modernizmi arasında asıl manasıyla birleştirici çizgi olarak Hüseyin Kâzım'ın düşünceleri görülebilir. Hüseyin Kâzım'ın, devrinde bu meselelerle ilgilenenlerle kıyaslandığında dikkate değer mevkii; düşüncelerinin geldiği ve gittiği noktaları açıkça görebileceğimiz unsurları bize vererek, bütün bunlar üzerinde düşünme fırsatı sağlamasıdır. Hiç şüphesiz Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbîlikle ilgili mütalaa ve mülâhazaları, görülmek istenmeyen bazı hususların mevcudiyetinin idrakinde olduğuna dair işaretler taşımaktadır.

Diğer taraftan üzerinde durulacak bir mühim mesele de şudur: Hüseyin Kâzım, Vehhâbîliğin o dar çerçeveli, içe dönük yapısını genişletir ve derinleştirir. Muayyen seviyesi itibarıyla Vehhâbîlik onu değil; o Vehhâbî fikriyatı idare eder, hatta daha ileri bir merhaleye taşır. Vehhâbîlik esasında hayattan kaçıştır. Hüseyin Kâzım'ın tasavvurunda ise vaziyet değiştirir, içtimai değişiklikleri tecrübe eden imkânlar manzumesi halini alır. Fakat bu, paradoksal olsa da onun Vehhâbî olduğu anlamına gelmez. Hüseyin Kâzım'ın Osmanlı'nın en buhranlı ve hengâmeli döneminin devlet adamlarından olduğunu unutmamalıyım. Belki de bu husustan dolayı, Osmanlı ikliminde idaresi güç olan Vehhâbîlik Hüseyin Kâzım'ın tasavvurunda, munis bir surette olmasa da, Ehl-i Sünnet çerçevesine yerleşir.

Bu zaviyeden Hüseyin Kâzım'ın eserini değerlendirdiğimizde, incelemesinin ehemmiyeti daha sarîh ve vazîh bir surette meydana çıkar. Eğer bu eser, Osmanlı'nın son döneminde yazılarak gün ışığına çıkarılsaydı; devrindeki fikir akımlarına yepyeni bir alaka getirerek, devrinde büyük bir tesir yapacağı muhakkaktır.

Vehhâbîliği Hüseyin Kâzım'ın müdafaa ettiği tarzda ele almak, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet muhiti açısından, bugün bile çok yeni, anlaşılması neredeyse muhal bir hadisedir. Bu açıdan Hüseyin Kâzım'ın eserini 1929'dan önce kaleme alma imkânı olmasına rağmen böyle yapmaması; Vehhâbîliği müdafaa etmenin mesuliyetlerini üzerine alamayacağını bir alamet ve işareti olarak telakki edilebilir. Vehhâbîliğin Osmanlı'da ve Türkiye'de öteden beri rağbet görmemesinin temel sebeplerine inildiğinde, Hüseyin Kâzım'ın bu sansürünün nedeni, etraflı bir surette anlaşılabilir. Bütün bunları söyledikten sonra Hüseyin Kâzım'a haksızlık yapmamak için şunları da söyleyelim: Hüseyin Kâzım, belki de Vehhâbîliğe dair düşüncelerinin, çözülmeye giden Osmanlı'nın realiteleriyle mutabık görülemeyeceğini ve bunun yol açacağı neticelerin sorumluluğu idrak ettiğinden dolayı eserini daha önce kaleme almamıştır.

Değerlendirme

Vehhâbilik vadisinde yürüttüğü mütalaa ve mülahazalarla hâr bir teveccüh gören Cevdet Paşa'nın zaviyesinden Vehhâbilik; İslâm tarih tecrübesini bid'at kavramı ekseninde mütalaa ederek mahkûm eden, bid'atleri ortadan kaldırmak iddiasıyla meydana çıkmakla birlikte pek çok bid'at ihdâs eden, siyâsî, bir harekettir:

“Zu'munda bid'at zanneylediği 'amâli ibtâl dâ'iyeleriyle” “Abdülvehhâb nâm hâricî” “hudud-u şer'iyeyi tecaviüz ile dalâl ve bid'at yoluna saparak başına biriktirmekte olduğu bir takım eşkıya ile” [hurûc ve] “tuğyân” [ederek], “şer'an menhî veya mekruh olan bir çok şeyleri şirk-i celî” [itikadıyla], “her hususu esasından tebdîl ve tağyîr edip ref'-ı bid'at dâ'iyesiyle birçok bid'atlar ihdâs” [etmiştir.] (Tarih-i Cevdet, 1309: VI, 121; V, 36; II, 72; V, 36; VIII, 212, 272).

Hiçbir söz Osmanlıların Vehhâbilîğe bakışını bu kadar iyi izah etmez. Osmanlı'da Cevdet Paşa bir hadiseyi tetkik ve tetebbu ettikten sonra artık mesele ebediyyen halledilmiştir. Pek çok meselede olduğu gibi, Vehhâbilik hususunda da Osmanlı'nın ufku, görüş zaviyesi Cevdet Paşa'dır. Osmanlı'da Cevdet Paşa'dan sonra sözkonusu hareket üzerine tetkik ve tetebbuda bulunanların da bizimle aynı kanaati taşıdıklarını müşahade ediyoruz. Zira bu müellifler Paşa'nın tahlil ve analizlerinin sıkı bir takipçisi olmuşlardır.

Osmanlılarda Vehhâbilik için hemen herkesin fikri aynıdır: Vehhâbilik siyasi bir harekettir. Hakikaten bütün mesele de buradadır: Vehhâbilik siyasi bir hareket midir? Değil midir? Bu satırların yazarının naciz kanaatine göre Batıların görüş haddinin berisinde kalmak hiç şüphesiz bu suale verilecek cevapla mümkündür. Vazettiğimiz meselenin muhakkak surette idrakinde olan bütün bir Osmanlı; arşiv kaynakları, Cevdet Paşa ve diğer müelliflerde görüleceği üzere, Vehhâbilîği bir tecdit hareketinden ziyade mahza siyasi bir hareket olarak telakki etmişlerdir.

Ancak Cevdet ve Eyyüb Sabri Paşalar'la, Osmanlı arşiv kayıtlarının Vehhâbilîğe karşı oldukça sert ve keskin lugatı muahhar müelliflerde yerini daha yumuşak bir tarz ve üslûba bırakır. Hüseyin Kazım'ın Vehhâbilîği Ehl-i Sünnet dairesinde telakki eden değerlendirmeleri hariç, muhtevada herhangi bir değişiklik olduğunu söylemek mümkün değildir. Hiç şüphesiz bu vadiye yeni bir ufuk açan Hüseyin Kâzım dâhil, hadise; hareket sahasını Cevdet Paşa'nın tayin ettiği çerçevede siyasi bir mesele olarak ele alınmaya devam edilir. O halde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Vehhâbilîği her taraftan yoklayarak mensup olduğu muhitin realitesiyle ele almaktan çekinmeyen ve bid'at bir hareket olarak niteleyen Cevdet Paşa'dan sonra hadise üzerine kalem oynatanların ehemmiyeti Osmanlı Vehhâbilik tasavvuruna asıl istikameti verenin Cevdet Paşa olduğunu göstermekten ibarettir.

Osmanlıların Vehhâbilik tasavvurunu baştan aşağı, yeni baştan ve yeni bir bakış açısına göre düzenleme ihtiyacı duyan Hüseyin Kâzım, Cevdet Paşa'yla adeta hesaplaşarak, Vehhâbilîği Osmanlı muhitinde hiç kimsenin cesaret ederek göze alamayacağı bir vadiye taşısa da nihai noktada bu hareketin siyasi olduğunu itiraf etmekten kaçınmamıştır. Bu vadiye adeta bütün bir maziyi itham ederek, Osmanlı Vehhâbilik tasavvuruna isyan eder bir görüntü veren Hüseyin Kazım da neticede Vehhâbilik meselesinde Osmanlı ikliminin ufkunu ve istikametini tayin eden ismin Cevdet Paşa olduğunu ikrar etmek mecburiyetinde kalmıştır. Diğer taraftan Cevdet Paşa'dan sonra ve Hüseyin Kâzım'dan önceki tetkiklerin hadiseye Paşa'nın zaviyesinden yaklaşmaları da *Tarih-i Cevdet*'in belirleyiciliğinin ve bu eserdeki tavrın hakikate mutabık olduğunun bir göstergesidir.

Cevdet Paşa'nın ve Paşa'dan beslenerek Osmanlı'nın son döneminde Vehhâbilîğe ilişkin kalem oynatanların bu hareketi mahza siyasi bir hareket olarak telakki eden tavırları, Batı'da öteden beri Vehhâbilîği bir tecdit ve ıslah hareketi olarak niteleyenlerin, bu harekete, büsbütün başka bir nizam veren siyâsî hedef ve gayeleri nazar-ı itibara alındığında meselenin özüne nüfuz ettiklerini gösteren büyük bir firâset nümunesidir. Osmanlıya mensup isimler Cevdet Paşa'nın fikirlerine gelirken, modernistler ve batılılar Vehhâbî hareketini, bu hareketin vücut verdiği düşünceleri müdafaa etme mevkiine gitmektedirler. Batı'daki umumi kanaatlerin dışına hiç çıkmayanların bu kanaatlerin dışındaki hususlara karşı alakasız tavırları hiç şüphesiz anlaşılabilir temellere sahiptir.

İslâm modernizmi ve İslâmcılığın Vehhâbîliğe paralel olarak değerlendirilebilecek yönleri, modernleşme devrinin bütün problemlerini taşıyan Hüseyin Kâzım'ın Osmanlı düşünce muhitinin bir mütemadisi olarak kaleme aldığı ve müdafaa ettiği Vehhâbîlikte en bariz surette görülebilir.

Vehhâbîlerin zuhur ettikleri devirde, İslâm tarih tecrübesini dışlayan tavırları İslâm modernistlerinin temel düşüncelerinin nerelere uzatılabileceğinin ipuçlarını vermektedir. Vehhâbîlik nasıl siyâsî bir hareketse, modernist düşünce de muharrik güçleri itibariyle siyâsî bir harekettir. Tabiatıyla bu siyâsî arkaplanın fikrî çerçeveyi de, her türlü teşekküle müsait bir şekilde belirlediği izahı müstağnidir. Modernleşme devrinde, İslâm modernistlerine paralel bir sûrette, ancak İstanbul merkezli düşünceler ortaya koyan mütefekkirler veya İslâmcılar, Vehhâbîlerle, öyle veya böyle fikren pek çok hususta mutabık olsalar da, siyâsî endişeden uzak olmayan bir tavırla Vehhâbîliği paranteze almışlardır.

Hüseyin Kazım'ın esaslı unsurları itibariyle Osmanlı Vehhâbîlik tasavvurunun bir muhassalası olarak telakki edilmesi gereken risalesini son devir Osmanlı tecrübesi çerçevesinde neşr edememesi belki de o devrin en büyük kayıplarından biridir. Eğer Osmanlı muhitinde bu şekliyle gündeme getirilerek tartışılırdı hem o devir düşünürleri fikirlerinin geldiği ve gittiği noktaların bariz hususiyetlerini görme imkânına sahip olacaklar, hem de Hüseyin Kazım kendini daha derinden yoklayarak, fikirlerini sağlamlaştıracak, belki Vehhâbîlik telakkisini yeniden inşa etmek imkânını bulacaktı.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, CD 6716.
BOA, CD, 4110; CD, 3993; CD, 3594; CD, 2718; CD, 1369.
BOA, DH-MUİ, 1328 Ca 17-4.
BOA, HAT 3839 A.
BOA, HAT, 19599.
BOA, HAT, 19614.
BOA, HAT, 3784. P.
BOA, HAT, 3799, A.
BOA, HAT, 3811, 3850.
BOA, HAT, 3824.
BOA, HAT, 3826.
BOA, HAT, 58419/7.
BOA, Y.PRK. AZJ. Dosya no:50 Gömlek: 115.

Diğer Kaynaklar

ABDULLAH B. ABDURRAHMAN EBU BATİN (1930). *el-Beyanü'l-Ezher: fi'l-Farki Beyne's-Şirki'l-Ekber ve's-Şirki'l-Asgar*, tashih ve genişleten Muhammed Reşid Rıza, Kahire Matbaatü'l-Menar.
ABDURRAHMAN ŞEREF (1329). *Tarih-i Asr-ı Hazır: 1789 senesi Fransa İnkılabından Bed' Eder*, zabt ve neşr edenler: Mehmed Zekai-H. Mehmed Kamil, İstanbul Osmanlı Şirketi Matbaası.
AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet* (1309). İstanbul Dersaadet, Matbaa-i Osmânî, 1309, VII, 191-193-201.
AKÇURA, Yusuf (1940). *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, İstanbul.
AKSEKİ, Ahmed Hamdi (1974). "Kitaba ek", *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*, Notlar ekleyerek sadeleştiren: H. Karaman, Ankara DİB Yay.
ALGAR, Hamid, (2002). *Wahhabism: A Critical Essay*, Oneonta.
ALİ ASHRAF (1993). "The Wahhabi Movement and the British", *Khuda Bakhsh lectures: Indian and Islamic*, Zubayr Siddiqi ...[ve öte.], Patna Khuda Bakhsh Oriental Public Library.
AMSELLE, Jean-Loup (1987). "A Case of Fundamentalism in West Africa: Wahabism in Bamako", *Studies in Religious Fundamentalism*, Ed. Lionel Caplan, Macmillan Press.
ARNOLD J. Toynbee-Kenneth P. Kirkwood (1926). *Turkey*, London Ernest Benn.
AZİZ EL-AZMEH (2003). *İslâmlar ve Moderniteler*, çev.: Elçin Gen, İstanbul.
BURCKHARDT, J.L. (1992). *Notes on the Bedouins and Wahabys*, Beyrut.
CÂBİ ÖMER EFENDİ (2003). *Câbi Târîhi (Târîh-i Sultan Selîm-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni)*, hzl. Mehmet Ali Beyhan, Ankara.
DÜZGÜN, Şaban Ali (1997). *Seyyid Ahmed Han ve Entellektüel Modernizmi*, Ankara Akçağ Yayınları.
ES-SEYYİD ABDULLAH MUHAMMED ALİ (1409). *Mu'cemu Mâ-ellefehû 'ulemâi'l-Ümmeti'l-İslâmiyyeti reddan alâ Hurâfeti'd-da'veti'l-Vehhâbiyyeti, Turâsuna*, Yıl 4, Sayı: 4, Kum.
EYYÜB SABRİ PAŞA (1306). *Mir'âtü'l-Harameyn*, Konstantiniyye, III.
FAZLUR RAHMAN (1989). "İslâm'da İhyâ ve Islah Hareketleri", çev.: T. Koç, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* içinde, İstanbul, IV.
FINDIKOĞLU, (1940). Ziyaeddin Fahri, "Tanzimatta İçtimaî Hayat", *Tanzimat* içinde, İstanbul.
GIBB, H. A. R. (1947). *Modern Trends in Islam*, Chicago: The University of Chicago.

- HAYDARİZADE (1335). "Vehhâbîlik", I, *Sebilürreşad*, C. 17, Sayı: 441, İstanbul., s. 203.
- _____ (1335). "Vehhâbîlik", III, *Sebilürreşad*, C.18, S. 443, İstanbul.
- _____ (1335). "Vehhâbîlik", IV, *Sebilürreşad*, C.18, S. 448, İstanbul.
- HÜSEYİN HÜSNİ (1328). *Necd Kit'âsının Ahvâl-i Umûmiyyesi*, İstanbul.
- HÜSEYİN KÂZİM Kadrî (Yazma). *Abdülvehhâb ve Vehhâbîler*, (Türk Petrol Vakfı).
- _____ (Yazma). *Dinî Makâleler*, TDV. İSAM GNL. YAZM. FETV. No: 013245.
- İBN HALDUN (1998). *Mukaddime*, çev.: S. Uludağ, İstanbul, I.
- İZMİRLİ İSMÂİL HAKKI (1339-1341). *Yeni İlm-i Kelam*, İstanbul Evkaf-ı İslamiyye Matbaası.
- _____ (Yazma). *Nusayriyye, Dürziyye, Şeyhiyye, Babiiyye, Vehhâbîyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Bölümü, Numara: 3738.
- KANDEMİR, Feridun (1991). *Medine Müdafası, Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*, İstanbul.
- KANLIDERE, Ahmet (1997). *Reform within Islam: the Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict ?*, İstanbul.
- KARPAT, Kemal (2004). *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Ş. Yalçın, İstanbul.
- KURŞUN, Zekeriya (1998). *Necid ve Ahsâ'da Osmanlı Hâkimiyeti-Vehhâbî Hareketi ve Suûd Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara.
- LAOUST, Henry (1976). *Nazariyyatu Şeyhu'l-İslam İbn Teymiyye fi's-Siyase ve'l-İctima'*, trc. Muhammed Abdülazim Ali, ta'lik Mustafa Hilmi, Kahire Darü'l-Ensar, I.
- MERTOĞLU, Suat (2005). "Reşid Rıza'da Hilafet Düşüncesi Bir Kronoloji ve Tahlil Denemesi", *Hilafet Risaleleri: Cumhuriyet Devri*, İstanbul.
- MUHAMMED B. ABDİLVEHHAB (1999). *Mecmuatü't-Tevhid en-Necdiyye*, tsh ve tab. Muhammed Reşid Rıza, Riyad.
- MUHAMMED B. ABDULLAH SELMAN (1988). *Reşid Rıza ve Da'vetü's-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhab*, Kuveyt Mektebetü'l-Mualla.
- NAİMA (1280). *Naima Tarihi: Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasati Ahbari'l-Hafikeyn*, İstanbul Matbaa-i Amire 1280.
- NEUMANN, Christoph K. (1999) "Paradigmalar Arasında: Ahmed Cevdet ve Aidiyet", *Düşünen Siyaset*, Sayı:7-8, Ağustos-Eylül.
- _____ (2000). *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, Çev.: Meltem Arun, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul.
- ÖMER RIZA (1340). "Vehhâbîlik: Vehhâbîliğin târihiyyesi ve 'umdeleri", *Sebilürreşad*, C. 24, sayı:617, İstanbul.
- ÖZALP, Ömer Hakan (2001). *Rızaeddin b. Fahrreddin Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim*, İstanbul: Dergah Yayınevi.
- ÖZEL, İsmet (1992). *Cuma Mektupları*, İstanbul.
- REŞİD RIZA (1353). *el-Menar ve'l-Ezher*, Kahire
- _____ (1922). *el-Hilafe: İmametü'l-uzma*, Kahire Matbaatü'l-Menar.
- _____ (2001). *Rihletan İla Suriye 1908-1920*, Harraraha ve Kaddema leha Zuheyr Ahmed Zaza, Beyrut el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr.
- _____ (2001). *Rihletan İla Suriye 1908-1920*, Harraraha ve Kaddema leha Zuheyr Ahmed Zaza, Beyrut el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr.
- _____ (1898). *Tefsîru'l-Menar*, Kahire, I.
- SAİD NURSİ (1990). *Lem'alar*, İstanbul Sözlük Yayınevi.
- _____ (1992). *el- Mektubat Külliyyat-ı Risale-i Nur*, II, çev.: İhsan Kasım es-Salihi, İstanbul: Sözlük Yayınevi.
- _____ (1994). *Mektubat*, İstanbul.
- _____ (2003). "Vehhâbîlik Meselesi", (Mektubat, Yirmi Sekizinci Mektup, Altıncı Risale, Altıncı Mesele)'den
- MUHAMMED SIDİK ŞEYHANZADE, *Nurculuğun Tarihçesi Medeniyet-i İslâmiyye*, İstanbul.
- STODDARD, Lothrop (1923). *Le Nouveau Monde de L'islam*, Paris Librairie Payot.
- ŞANİZADE MEHMED ATAULLAH EFENDİ, *Şanizade Tarihi*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası.
- ŞEHBENDERZADE FİLİBELİ AHMED HİLMİ (1326). *Tarih-i İslâm*, Konstantiniyye, II.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1969). *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul.
- _____ (1956). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 135.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, "Vahhâbîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, s. I.
- ZÂKİR KÂDİRİ (1340). "Vehhâbîler I", *Türk Yurdu*, C.1, S. 2, Ankara Teşrin-i Sâni.
- _____ (1341). "Vehhâbîler II", *Türk Yurdu*, C.1, S. 5.
- ZİYA NUR AKSUN (1994). *Osmanlı Tarihi*, İstanbul.